

The Journal of International Civilization Studies
Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi

Volume IV/ Issue I

ISSN: 2548-0146, Nevşehir/ TURKEY

DOI: <doi>10.26899/inciss.225</doi>

Geliş Tarihi/ Received: 22/03/2019

Kabul Tarihi/ Accepted: 30/03/2019

**SOVIETIZATION OF AZERBAIJAN AND INVASION PLANS OF
NAKHCHIVAN ARMENIANS**

Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA

Niğde Ömer Halisdemir University,

Economics and Administrative Sciences Faculties,

ibrahimova-gulzar@rambler.ru

Vagif Valizada,

Master Student

Abstract

This article contains that comments about invasion plans of Armenians on Nakhchivan in first step of Sovietization in Azerbaijan and land issues between Soviet Russia and Dashnak government of Armenia, and later Soviet Armenia and Azerbaijan. It's shown that the extraordinary authorized representative of Azerbaijan, B. Sahakhtinski pointed that the negative consequences of Bolshevism's first conclusions of Azerbaijan in terms of territorial integrity were disappointing in Baku and with a letter dated 4th of August 1920 to Lenin.

But shortly afterwards, especially without the participation and news of the Azerbaijan SSC administration and its people the controversial provinces except Karabakh, Zengezur and Nakhchivan are being held by the RSFSR associations except for the strips agreed on for the placement of the Republic of Armenia under the second article of the 6-item contract signed between RSFSR and Dashnak Armenia on 10 August 1920. According to the terms of the agreement, the territory of Şerur-Deralayez belonging to Azerbaijan was transferred completely to Armenia as a whole. Karabakh, Zengezur and Nakhchivan declared "controversial land". This creates a political backdrop for the occupation of Zengezur, the other land of Azerbaijan.

Although the issue of Nakhchivan was not discussed at the meeting of the political branch of the AKP (b) PNC in connection with the victory of the Soviet regime in Armenia on November 30, The Baku Soviet which was given the force of the Orsonicidzez, is confronted in Nakhchivan in Dec. 5, when the declaration of December 1, 1920- is stated as the indispensable territory of the Zengezur and Nakhchivan casualties of Soviet Ermenistan.

Kazim Karabekir Pasha on December 20 from Turkey, Gyumri within the scope of the Nakhchivan Agreement states that under Turkish protection. So, on December 28, 1920, Armenia declared that Nakhchivan was accepted as an independent Soviet republic and rejected any demand for land against Nakhchivan. However, many moves are being made by Moscow and Armenia to detach Nakhichevan from Azerbaijan. Nakhichevan's status issue, was signed between the RSFSR and Turkey last March 16, 1921. Treaty, the Soviet Union on July 20, 1921, and was approved by the Grand National Assembly of Turkey on July 31, 1921. The Parties submit their documentation in Kars on 22 September 1921.

The boundaries of Nakhichevan are clearly written in the agreement with a special article and the parties have accepted that the autonomous region under the Azerbaijani government is accepted. Azerbaijanis in archival documents and were shown to apply to resources on Nakhichevan's status officials and determined attitude of Turkey, thanks to principled far-sighted policies such as autonomous institutions under the auspices of Nakhchivan of Azerbaijan People's Council are Republic was proclaimed. In other words, Kars agreed that Armenia Nakhchivan belonged to Azerbaijan.

However, the Kars agreement was repeatedly violated by the Kremlin. When the Nakhchivan Autonomous Republic was established, some of the territories of the autonomous republic from 1929 to 1930 were given to Armenians by the Kreml regime, even though its territory included 5988 square km of the historical land of Nakhchivan.

Therefore, on February 18, 1929, the territory belonging to Nakhchivan was transferred to Qarchivan, Qurdbulak, Horadiz, Aqxeç, Oqbin, Almali, İtqiran, Sultanbey and Kilit Ermenistan with the decision of Central Executive Committee of Transcaucasia. In 1930, the Nakhchivan Autonomous Republic, Aldero, Lehvaz, Astazur, Nuvedi and other settlements were given to Armenia, and the area of Mehri was established there. Thus, the territory of the Nakhchivan Autonomous Soviet Socialist Republic was reduced to 5365 square kilometers at the expense of the territory granted to the Armenian SSR in 1929-1930. In the information book reflecting the land division of the Alliance republics, in 1954 Nakhichevan's landmark is now displayed at 5.2 thousand square kilometers.

In May 2018, the Autonomous Republic of Nakhchivan was dismissed from the Armenian village of Gunnut village of Sharr rayon more than 11 thousand hectares and the convenient positions along the state border were controlled by the Azerbaijan Army. And I am sure that in the near future the Azerbaijani soldiers will force the enemy to retreat to the border of the state step by step from the Karakaya, Dashxirman, Agbulaq, Danzik, Arpa, Cive, Kesikkend, Baskend, Ortakend and Kerki village, other old Azerbaijani villages that the name of the Armenian government changed Tiqranaş.

Keywords: *sovietization, occupation, border, South Caucasus, Azerbaijan, Armenia, Zengezur, Nakhchivan, Upper (Daghlig) Garabagh*

AZERBAYCANIN SOVYETLEŞMESİ VE NAHCIVAN ERMENİLERİNİN İŞGALCİLİK PLANLARI*

Öz

Makale, Sovyet Rusya ve Ermenistan'ın Daşnaç hükümeti ve daha sonra Sovyet Ermenistan tarafından Azerbaycan'ın toprak meseleleri ve Azerbaycan'da Sovyetleşmenin ilk aşamasında Nahçıvan'daki Ermenilerin saldırganlık planları hakkında haksız kararlar üzerine yorumlar.

Gösterilir ki, Azerbaycan'ın olağanüstü yetkili temsilcisi B.Şahtaxinski Azerbaycan'ın topraklarından mahrum edilmesi ihtimalinin yüksek olduğu bir ortamda 1920 4 Ağustos tarihli mektubu ile Lenin'e Azerbaycan'daki Bolşevizmin ilk sonuçlarının toprak bütünlüğü açısından kaynaklanan olumsuz sonuçlarının

* Makale Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı bünyesi altında Bilimin İnkişaf Fondunun 2013. Yılında teşkil olunmuş uluslararası 2. "Şuşa Grantı" (EİF/MQM-2-Şuşa-2013-3(9)-10/02/5-M-04) layihesi esasında gerçekleştirilmiştir.

Bakü'de hayal kırıklığı yarattığını belirterek, merkezin önünde kendi toprakların tutulması ile protesto eden bir halkın iradesini ortaya koymuştur.

Fakat az sonra, özellikle Azerbaycan SSC yönetimi ve halkının katılım ve haberleri olmadan

10 Ağustos 1920'de RSFSR ve Taşnak Ermenistan arasında imzalanan 6 maddeden oluşan sözleşmenin ikinci maddesi kapsamında Ermenistan Cumhuriyeti birliklerinin yerleştirilmesi için antlaşmayla belirlenmiş şeritler dışında tartışmalı vilayetler Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan kazası RSFSR birlikleri tarafından tutulur. Antlaşmanın şartlarına göre, Azerbaycan'a ait olan Şarur-Deralayez bölgesi tamamen bir bütün olarak Ermenistan'a devredilmiştir. Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan "tartışmalı araziler" ilan edildi. Bu durum, Azerbaycan'ın diğer arazileri olan Zengezur'un işgali için politik bir zemin yaratıyor.

Nahçıvan meselesi, 30 Kasım 1920'de Ermenistan'daki Sovyet rejiminin zaferiyle bağlantılı olarak AKP (b) P MK siyasi bürosunun toplantısında tartışılmamış olsa da, Orşonikidzenin baskısı ile verilen Bakü Sovyeti 1 Aralık 1920- yılı beyannamesinde Zengezur ve Nahçıvan kazalarının arazisi Sovyet Ermenistanının bölünmez arazisi olarak ifade edilmesi haberi dekabrın 5-de Nahçıvan'da itirazla karşılanır.

20 Aralık'ta Türkiye tarafından Kazım Karabekir Paşa, Nahçıvan'ın Gümrü Antlaşması kapsamında Türk koruması altında olduğunu belirtiyor. O yüzden de 28 Aralık 1920'de Ermenistan, açıklamalarında Nahçıvan'ın bağımsız bir Sovyet cumhuriyeti olarak kabul edildiğini ve Nahçıvan'a karşı herhangi bir toprak talebini reddettiğini açıkladı.

Ancak, Merkez Moskova ve Ermenistan tarafından Nahçıvan'ın Azerbaycan'dan koparılmasına karşı birçok hamle yapılıyor. Nahçıvan'ın statüsü meselesi, 16 Mart 1921'de son olarak RSFSR ile Türkiye arasında imzalandı. Antlaşma, 20 Temmuz 1921'de Sovyetler Birliği ve 31 Temmuz 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından onaylandı. Taraflar belgelendirme belgelerini 22 Eylül 1921'de Kars'ta teslim ederler.

Anlaşmada Nahçıvan'ın sınırları özel bir madde ile net kaleme alınmış ve anlaşılan taraflar Azerbaycan egemenliği altında özerk bir bölge olmasını kabul etmişler. Arşiv belgelerine ve kaynaklara başvurmakla gösterildi ki Nahçıvan'ın statüsü konusunda Azerbaycanlı yetkilileri ve Türkiye'nin kararlı tutumu, ilkesel uzak görüşlü politikaları sayesinde Nahçıvan Azerbaycan'ın himayesinde özerk kurum gibi Halk Şuraları Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Yani, Kars antlaşmasıyla, Ermenistan Nahçıvan'ın Azerbaycan'a ait olduğunu kabul etti.

Ancak Kars antlaşması Kremlin tarafından defalarca ihlal edildi. Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti kurulduğunda, onun bölgesi Nahçıvanın tarihi topraklarının 5988 km karelik alanını kapsadıysa da, 1929-1930 yıllarında özerk cumhuriyet topraklarının bir kısmı Kreml rejimi tarafından Ermenilere verilmiştir.

Dolayısıyla, 18 Şubat 1929'da, Transkafkasya Merkez Yürütme Komitesi'nin kararı ile Nahçıvan'a ait topraklar: Garçıvan, Gurtbulak, Horadiz, Ağxeç, Oğbin, Almalı, İtkiran, Sultanbey ve Kilit Ermenistan'a transfer edildi. 1930'da Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti, Aldero, Lehvaz, Astazur, Nüvedi ve diğer yerleşim birimleri Ermenistan'a verilmiş ve o bölgede Mehri ilçesi oluşturuldu. Böylelikle, Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin toprakları, 1929-1930 yıllarında Ermenistan SSR'sine verilen topraklar pahasına 5365 kilometrekareye düşürülmüştür. İttifak cumhuriyetlerinin arazi ayrımını yansıtan

bilgi kitabında ise 1954 yılında artık Nahçıvan'ın arazisi 5,2 bin kilometre kare görüntülənir.

2018 yılının Mayıs ayında Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti 11 bin hektardan fazla arazisi ve Şerur rayonunun Günnüt köyü ermənilərdən azad edilərək dövlət sınırı boyunca elverişli pozisyonlar Azərbaycan Ordusu'nun kontrolünə gəçti. Ve əminiz ki, yaxın gələcəkte Ermənistan hökumətinin ismini dəyişərək Tıqranaşen koyduğu Kerki köyü, Karakaya, Daşxırman, Ağbulaq, Danzik, Arpa, Çive, Arpi, Keşikend, Başkend, Ortakend və digər eski Azərbaycan köylerinden de Azərbaycan askeri adım adım düşmanı dövlət sınırina çəkilməyə zorlayacaq.

Anahtar Kelimələr: *Sovyetləşmə, işğal, sınır, Güney Kafkasya, Azərbaycan, Ermənistan, Zəngəzur, Nahçıvan, Dağlık Karabağ*

AZƏRBAYCANIN SOVETLƏŞMƏSİ VƏ NAXÇIVAN ERMƏNİLƏRİN İŞĞALÇILIQ PLANLARINDA

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda sovetləşmənin ilk mərhələsində Sovet Rusiyası ilə Ermənistan daşnaq hökuməti, sonralar isə sovet Ermənistanı arasında Azərbaycanın ərazi məsələləri ilə bağlı qəbul edilən ədalətsiz qərarlar və Naxçıvanla bağlı ermənilərin işğalçılıq planları şərh edilir. Göstərilir ki, Azərbaycanın fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi B.Şahxatinski Azərbaycanın ərazilərindən məhrum edilməsi ehtimalının yüksək olduğu bir şəraitdə 1920-ci il 4 avqust tarixli məktubu ilə Leninə Azərbaycanda bolşevikləşdirilmənin ilk nəticələrinin ərazi bütövlüyü baxımından qaynaqlanan mənfi nəticələrinin Bakını məyus etdiyini ifadə edərək mərkəz qarşısında ərazilərinin tutulması ilə razılaşmayan bir xalqın iradəsini ortaya qoymuşdur.

Lakin az sonra, xüsusilə Azərbaycan SSR rəhbərliyi və xalqının iştirakı və xəbəri olmadan avqustun 10-da (1920) RSFSR və daşnaq Ermənistanə arasında imzalanan 6 bənddən ibarət müqavilənin ikinci bəndinə əsasən Ermənistan Respublikası qoşunlarının yerləşdirilməsi üçün sazişlə müəyyən edilmiş zolaqlar istisna olmaqla mübahisəli vilayətlər Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan qəzaları RSFSR qoşunları tərəfindən tutulur. Həmin müqavilənin şərtlərinə görə Azərbaycana məxsus olan Şerur-Dərələyəz bölgəsi bütövlükdə qeyd-şərtsiz Ermənistanə verilir. Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan isə «mübahisəli ərazilər» elan olunur. Bu vəziyyət Azərbaycanın digər ərazilərinin, o cümlədən Zəngəzurun işğalına siyasi zəmin yaradır.

AK(b)P MK siyasi bürosunun Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi ilə bağlı 1920-ci il noyabrın 30-da keçirilən iclasında Naxçıvan məsələsi müzakirə edilməsə də, Orconikidzenin təzyiqi ilə verilən Bakı Sovetinin 1 dekabr 1920-ci il bəyannaməsində Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının ərazisi Sovet Ermənistanının bölünməz ərazisi kimi ifadə olunması xəbəri dekabrın 5-də Naxçıvanda etirazla qarşılanır. 20 dekabr Türkiyə tərəfindən Kazım Qarabəkir Paşa Gümrü müqaviləsinə görə Naxçıvanın Türkiyənin himayəsində olduğunu bildirir. Ona görə də Ermənistan 1920-ci ilin dekabrın 28-də öz bəyannamələrində Naxçıvan ərazisini müstəqil Sovet Respublikası olaraq tanıdığı və Naxçıvana qarşı hər hansı ərazi iddialarından imtina etdiyini bildirir. Lakin Mərkəzi Moskva və Ermənistan tərəfindən Naxçıvanın Azərbaycandan qoparılması istiqamətində çoxsaylı gedişlər edilir.

Naxçıvanın statusu məsələsi son olaraq RSFSR və Türkiyə arasında 1921-ci il martın 16-da müqavilə imzalanır. Müqavilə 1921-ci il iyulun 20-də Sovet Rusiyası tərəfindən və 1921-ci il iyulun 31-də TBMM tərəfindən təsdiqlənir. Tərəflər təsdiq sənədlərinin təqdimini 1921-ci il sentyabrın 22-də Qarsda gerçəkləşdirirlər. Anlaşmada Naxçıvanın sərhədləri xüsusi bir maddə ilə dəqiq qələmə alınmış və Azərbaycan hakimiyyəti altında muxtar bir bölgə olmasını anlaşılan tərəflər qəbul etmişlər.

Şoxsaylı arxiv sənədləri və mənbələrə istinadən göstərilir ki, Naxçıvanın statusu məsələsində Azərbaycan rəsmilərinin və Türkiyənin qətiyyətli mövqeyi, prinsipial uzaqqörən siyasəti sayəsində Naxçıvan Azərbaycanın himayəsi altında muxtar qurum kimi Xalq Şuralar Respublikası elan edilmişdir. Yəni, Qars sazişi ilə Ermənistan Naxçıvanın Azərbaycana aid olduğunu qəbul etmişdir.

Lakin, Qars sazişi Mərkəzi Kreml tərəfindən dəfələrlə pozulmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikası yaradıldıqda onun sahəsi Naxçıvanın tarixi ərazisinin 5988 km² –ni əhatə edirdisə, 1929-1930-cu illərdə və sonra muxtar respublikanın ərazisinin bir hissəsi Kreml rejimi tərəfindən ermənilərə verilir. Belə ki, 1929-cu il fevralın 18-də Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Naxçıvana məxsus ərazilər: Qərçivan, Qurdbulaq, Horadiz, Ağxəç, Oğbin, Almalı, İtqıran, Sultanbəy və Kilit kəndləri Ermənistanına verilir. 1930-cı ildə isə Naxçıvan MSSR-in Aldəro, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və s. yaşayış məntəqələri Ermənistanına verilmiş və həmin ərazidə Mehri rayonu yaradılmışdır. Beləliklə, 1929-30 illərdə Ermənistan SSR-ə verilən ərazilər hesabına Naxçıvan MSSR-in ərazisi 5365 km²-ə qədər azaldılır. İttifaq respublikalarının inzibati-ərazi bölgüsünü əks etdirən məlumat kitabında isə 1954 –cü ildə artıq Naxçıvanın ərazisi 5,2 min km² göstərilir.

2018-ci ilin may ayı ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasının 11 min hektardan artıq ərazisi və Şərur rayonunun Günnüt kəndi ermənilərdən azad edilərək dövlət sərhədi boyunca əlverişli mövqelər Azərbaycan Ordusunun nəzarəti altına keçib. Və əminlik ki, yaxın gələcəkdə Ermənistan hökumətinin adını dəyişərək Tıqranaşen qoyduğu Kərki kəndi, Günnüt, Qaraqaya, Daşxırman, Ağbulaq, Danzik, Arpa, Çivə, Ərpi, Keşikkənd, Başkənd, Ortakənd və digər qədim Azərbaycan kəndlərindən də Azərbaycan əsgəri addım-addım düşməni dövlət sərhədinə çəkilməyə məcbur edəcək.

Açar sözlər: *sovetləşmə, işğal, sərhəd, Cənubi Qafqaz, Azərbaycan, Ermənistan, Zəngəzur, Naxçıvan, Dağlıq Qarabağ*

Giriş

1920'de, Azərbaycan'ın Sovyet işğalı, Ermənistan'ın Azərbaycan aleyhindəki toprak iddialarını gücləndirdi və böylece 20. yüzyılda iki Sovyet cumhuriyeti arasındaki sınırların belirlenmesinde Ermənistan'ın Azərbaycan aleyhine saldırısını artırdı.

Sovyetləşməyle Azərbaycan toprakları ciddi bir şekilde azalmaya başladı ve bu alanların toplam alanı 86.6 bin kilometrekare seviyesine düşürüldü. Ancak, 1918-1920'de cumhuriyetin toplam alanı 113.895.97 kilometrekare idi (Адрес- календарь Азербайджанской Республিকে, 1920: 50) .

Azərbaycan birliklərinin kendi bölgələrindən merkezin emriylə geri çağırılması, Ermenilərin “niyyətlərinin” gerçəkləşdirilməsinə dəstək oldu. Çünki son zamanlarda Ermenilər ordunun sınırdışı edildiği Azərbaycan topraklarını işğal etdi və bu bölgələrdə yaşayan Müslüman nüfusu öldürdü. Buna

karşı itiraz eden N.Nerimanov¹ konuda V.Lenine yazıyordu: “Müsavat hükümeti döneminde tartışmasız kabul edilen Azerbaycan toprakları Sovyet hakimiyetinin zaferinden sonra tartışmaya konu olmaya başlamıştır. Elbette insanlar onları görüyor ve memnuniyetsizliklerini ifade ediyorlar “(Azərbaycanda sovet quruculuğunun yekunları,1921:v. 12; N.Nərimanovun V.İ.Leninə məktubu, 1921:v.41; B.Şahatatskinin V.İ.Leninə məktubu,1920:51, v.6-7; Həsənli, 2012:155))

Konuyla ilgili olarak, 30 Nisan 1920'de Azerbaycan Dışişleri Bakan Yardımcısı Sayın Huseynov, Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'na bir not gönderdi. 1 Mayıs'ta ermeni tarafına gönderilen bir diğer telgraf, askerlerinin Sovyetler Birliği'nden sınır dışı edilmesi ve bu taleplerin Ermeniler tarafından karşılanmaması durumunda 24 saatlik dönemde Sovyet Rusya'ya karşı bir savaş olarak değerlendirileceği yönünde oldu. Ertesi gün ermeni tarafı telgrafa, Azerbaycan topraklarında ermeni birliği bulunmadığını ve aksine, Azerbaycan müsavat-bey kuvvetlerinin Karabağ Ermenilerinin Azerbaycan makamlarına itaat etmeleri yüzünden hâlâ hayal kırıklığına uğradığını belirtti. (№687, БЮЛЛЕТЕНЬ № 7, 1920:63).

9 Mayıs 1920'de, Azerbaycan hükümeti ermeni hükümetine tartışmalı topraklarla ilgili müzakereleri başlatmak için en geç 15 Mayıs 1920'de başvurdu (ARPIİSSA: F.1, siy.2, iş.25:v. 18-20). Ermeni hükümeti, cevap notunda, Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan toprakların kendilerine ait olduğuna atıfta bulunarak bu teklifi reddetti (ARPIİ SSA, F.276, siy.9, iş.30:v. 11; ARPIİ SSA, F.276, siy.9, iş.61:v. 31).

Ermenistan-Azerbaycan sorununun Sovyet yönetimi tarafından çözümüne dair ilk girişimler 1920 yılının Mayıs ayında, Ermenistan Rusya'dan Azerbaycan ile tartışmalı sorunları çözmeye arabuluculuk yapmasını istedi. L. L.Karahan², Sovyet Rusya ve Azerbaycan Hükümeti adına, “tartışmalı bölgelerin Kızılhaçlılar tarafından işgal edilmesini ve ortak ulusal katliamlardan kaçınmak için karara varıncaya kadar işgal edileceğini” belirtti. Bunun üzerine Rus askeri komutanlığına emir verildi.” (L.Qaraxanın Ermənistan Xarici İşlər Komissarına teleqramı. 15.05.1920: v.100)

15 Mayıs 1920. yılda konuyla bağlı L. L.Karahan M. D. M. D.Hüseynova³ telgraf gönderdi. Bu telgraf ayrıca ermeni hükümetinin Rusya hükümetinden Azerbaycan ile Ermenistan arasında arabuluculuk yapmasını ve Sovyet Rusya'nın onu benimsemesini istediğini ve Kızıl Ordu güçlerini tartışmalı bölgelerde konumlanmasına karar verdiğini belirtti (ARDA: F.28, c.1 s.99: 96). Yani, Azerbaycan'ın bilgisi olmadan, Rusya ve Ermenistan bu konuda çoktan anlaşmışlar. 1920. Yılın mayıs-haziran aylarında Sovyet Rusya'nın tanınması ve Ermenistan'da barış antlaşması imzalanması

¹ Azerbaycan Devrim Komitesi Başkanı

² RSFSR Dışişleri Komiser Yardımcısı

³ Azerbaycan SSR Dışişleri Halk Komiseri

konusunda bir antlaşmaya varıldı (Musayev, 1996: 244). Aynı zamanda, S. Kirov⁴ tarafından Ermeni-Azerbaycan ihtilafını Sovyet iktidarı ile çözmeye ilk girişimidir. 2 Haziran'da, Ermenistan-Azerbaycan konferansını Kazakh'taki iki devlet arasındaki tartışmalı konuların çözümüne ilişkin bir antlaşmaya varıldı. Lakin ermeni kuvvetlerinin yeniden Nahçıvan ve Kazak bölgesine saldırılar yapması sonucunda barışçıl bir çözüme ulaşılamadı (ARPIİ SSA, F. 276, s.9, s. 62: 7).

O zamanlar, Azerbaycan'ın toprak işgali bu şekilde öngörülmüştü: Karabağ ve Zengezura muhtariyat verilmesi şartıyla Azerbaycan'ın yönetiminde kalır, ancak bunun yerine Azerbaycan geri kalan bölgelerini terk etmek mecburiyetinde bırakılıyor. Bu amaçla G.Çiçerin⁵ Q.Orconikidzeni⁶ inandırmaya çalışıyordu ki, ermeni taşnak hükümeti ile uzlaşma elde edilmesi Sovyet Rusya için zorunludur: “Azerbaycan hükümeti, sadece Karabağ ve Zengezuru değil, Şerur-Dereleyez bölgesini de tartışmalı ilan ediyor ... Şerur-Dereleyezde Ermenistan'dan alınırsa o zaman Ermenistan'dan geriye bir şey kalmaz. Siz Bakü'de çok büyük bir etkiye sahip olduğunuz için, Azerbaycan hükümetini Şerur-Dereleyezi değil, Karabağ ve Zengezur'u tartışmalı bir bölge olarak tanımasını sağlamak için lütfen bu etkiden yararlanın (G.Çiçerin'in Q.Orconikidzeyə teleqramı, 1920: v.3).

Sovyetleşme süreci ve sorunsuz bölgelerin tartışmalı bölgelere dönüşümü G. Orconikidze, Karabağ ve Zengezur'un tartışmalı ilanını o dönem için tehlikeli olarak görüyor, ancak daha sonra bu pozisyonu değiştiriyor. Q.Ciceri tarafından Q. Orconikidze'ye 2 Haziran'da gönderilen bir telgrafta Azerbaycan hükümetini Şarur-Derelayazı değil, Karabağ ve Zengezur'u tartışmalı bir bölge olarak tanımasını sağlayın. “Birliklerimiz Şuşa ve Jabrail ve Nahçıvan ve Culfa'nın işgalinden vazgeçmek zorundayız (Türk silahlı kuvvetlerinin tehdidine göre). Azerbaycan hükümetine kendimizi Şuşa ve Jabrail'le sınırlandırmamız gerektiğini ve aslında birliklerimizle birlikte ilerlememizin mümkün olmadığını göster. Kuşkusuz bu, Cumhuriyet Devrim Askeri Konseyi tarafından belirlenmektedir. Lütfen Bakü hükümetini şimdi Nahçıvan ve Culfa'nın işgalinin imkansızlığı hakkında bilgilendirin ve bize status-kvo ile sınırlandırmanın nesnel nedenlerini gösterin“(№ 691, 1920: 68).

19 Haziran'da 1920 G. Orconikidze, G. Çiçerin'e gönderilen bir telgrafta şöyle yazıyordu: “Azerbaycan, Garabagh, Zengezur, Nahçıvan ve Şerur-Dereleyez kazalarını iddia ediyor. Karabağ ve Zengezur'da Sovyet gücü kurulur ve yukarıda belirtilen bölgeler Azerbaycan SSC olarak kabul edilir. Nahçıvan, artık birkaç aydır Azerbaycan-Müslüman isyancıların ellerindedir. Şerur-Dereleyez kazası hakkında ise hiçbir şey bilmiyorum. “Orconikidze, Azerbaycan temsilcisini Moskova'ya çağırmayı ve Azerbaycan ve Ermenistan ile ilgili tüm antlaşmazlıkları çözmeyi teklif ediyor” (К истории образования Нагорно-Карабахской ...,1989:49-50). Bununla birlikte, Azerbaycan SSC temsilcile-

⁴ R K (b) P MK'nin Kafkas Bürosu üyesi; Azerbaycan SSR Komünist (Bolşevik) Partisi Birinci Sekreteri (1921-1925)

⁵ RSFSR Dışişleri Halk Komiseri

⁶ RK (b) P Merkez Komitesi üyesi (1921) ve Merkez Komitesi'nin Kafkasya Bürosu'nun başkanı (1921)

rinin katılımı olmadan, Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan ile tartışmalı konular tartışılıyor. Ermeni heyeti, Karabağ ve Zengezur'un durumunu tanımaya hazır olduğunu, ancak Nahçıvan, Ordubad, Culfa ve Şerur-Dereleyez kazalarının Ermenistan'ın toprakları olarak kabul edilmesindeki konumunu göstermektedir. (Мустафазаде, 2006: 212- 214).

19 Haziran'da telgrafın bir kopyası Vladikavkaz'a ve Orjonikidze'ye gönderildi orada yazıyordu: “Ermeniler aslında Azerbaycan'la savaşıyor. Tartışmalı Dağlık Karabağ ve halihazırda Sovyet Azerbaycan'ın bir parçası olan Zengezur'a gelince, bu bölgelerin gelecekte Azerbaycan sınırları içinde olması gerektiğini kuvvetle ifade ediyoruz. Nüfusun büyük çoğunluğu Müslüman olan Culfa ve Nahçıvan bölgeleri bir yıldan fazladır yerel halk tarafından savunuluyor. Hem askeri hem de Türkiye ile doğrudan sınır olan bu bölgeleri kendi askeri kuvvetlerimizi yerleştirmeli ve Azerbaycan birleştirmeliyiz. (ARPIİ SSA, F.1, siy.31, iş.186 a, I h: 36-37).

Her durumda, Çiçerin konuyu Lenin'e yanlış şekilde ulaştırıyor: “Azerbaycan hükümeti, Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan ile Şarur-Derelayaz kazalarını iddia etti. Bu yerlerin çoğu aslında Ermenistan Cumhuriyeti'nin elinde. Culfa, Şerur, Ordubad, Nahçıvan, Derelayaz, Karabağ her zaman Ermenistan olmuştur ve Narimanov, bu bölgeleri Rus askerleri tarafından Azerbaycan'a teslim edilmesini istemektedir. Azerbaycan bu bölgeleri ele geçirmek için askeri güçlerini...göndermeli. “ Ona göre, yukarıda belirtilen illere Türklerin saldırdığı anda bu güçleri Ermenilere göndermek kesinlikle kabul edilemez. “Bu güçler oraya gönderilirse, Türkler ellerini o dakika içinde Azerbaycan'ın Müslüman kesimine uzatacak”. Genel olarak, bu hisselerin konusu oldukça karmaşık bir konudur. Şimdi isyan ediyorlar ve Türklerin yaklaşması bu eğilimi daha da güçlendirecek. Azerbaycan askerlerini, Azerbaycan'ın iddia ilan etmek hayaline düştüğü, halihazırda Ermenilerin elinde olan illerin Ermenilerin elinden almağa göndermekten konu bile açılmaz. G. Çiçerin çıkış yolunu belirli siyasi ortam mevcut olana kadar Ermenistan'la sözleşmede görürdü:” Barış politikamızı Transkafkasya'da uygulama gereği için Ermenistan'la yapılan antlaşmaya güvenebiliriz”. Herkes bugünlerde sahip olduğumuzdan başka yeni bölgeler almaktan kaçınmamız gerektiğini söylüyor. Ermenistan Cumhuriyeti ile mümkün olduğunca çabuk görüşmeye çalışmalıyız (V.Leninin adına yazılmış hatırlatmanın fotokopisi, 1920:v. 13-14; Həsənli , 2012:172).

1920 Haziran'ında Orconkidze, Nahçıvan ve Deralayaz'ın Ermenistan'a verilmesi durumunda Ermenistan'ın Dağlık Karabağ ve Zengezurun'ün Azerbaycan'a transferine karşı çıkmayacağını açıkladı. TeklifimL.Karahan tarafından Narimanova önerildi. Bu bağlamda, G.Orconkidze, G. Çiçerin'e bir başka telgrafta “Azerbaycan'ın Karabağ ve Zengezur'un derhal ve koşulsuz olarak birleştirilmesini gerektirdiğini” yazdı. Benim görüşüme göre bunu yapmak gerekiyor, çünkü her iki ülke de Bakü'ye ekonomik olarak bağımlı ve tamamen Erivan'dan ayrılıyor ... Tartışmaya devam ederlerse, Türkler tarafından işgal edilecekler ve eErmeni nüfusu yok olacak. Bunu önleyemeyiz.

Onları Azerbaycan'a bağlamak, Azerbaycan Komünistlerine en güçlü kanıtları verecek ve göçmenlere yol açacaktır. Gabrielyan'a göre, ermeni delegasyonu bunu yapmak zorunda. Böyle bir çözümle, Azerbaycan kalan alanları terk etmeye zorlanabilir. Bence Karabağ ve Zengezur acilen Azerbaycan'a katılmalıdır. Azerbaycan'ı bu bölgelerde özerklik ilan etmeye zorlayacağım, ancak Azerbaycan tarafından gelmeli, ancak hiçbir koşulda olmamalı. (№ 699, 22 июня 1920 г.:74, АРПİІ SSA: F.1, siy.31, iş.186 a, I h: 38; АРПİІ SSA: F.276, siy.9, iş.62:34). Narimanov bu konuya şiddetle karşı çıkıyor ve Nahçıvan'daki asıl duruşuna dikkat çekiyor: “Sovyet Azerbaycan'la bağlantılı olan Zengezur ve Karabağ, tartışmasız topraklar ve bu bölgeler daha sonra Azerbaycan'ın sınırları içinde olmalı. Culfa ve Nahçıvan tamamen müslümandır ve Azerbaycan sınırları dahilinde kalmalıdır. “ (АРПİІ SSA, F.609, siy.1, iş.21: 9-10).

26 Haziran'da Cicerin, “...Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki tartışmalı alanları Azerbaycanlı değil, Rus hisseleri alsın. Bu tartışmalı alanların mülkiyeti, daha elverişli bir siyasi ortam yaratılana kadar ertelenmelidir. Bakü'lüleri merkez politikasını bozmaktan kaçınıtın, ancak Ermenilere bakma biçimlerinin çelişkili olduğu dikkate alınmalıdır. “ (№ 700, 26 июня 1920:75).

29 Haziran'da Çiçerin Lenin'e yazdığı mektupta, gerçekleri yanlış yorumlamaya çalıştı: “Azerbaycan hükümeti Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan, Ordubad ve Culfa dahil olmak üzere Şerur-Dereleyez kazalarını iddia etti. Bu arazilerin büyük bölümü aslında Ermenistan Cumhuriyeti'nin kontrolündedir ” (Məmmədova, 2004:163). Görüldüğü gibi bu konuyla ilgili soru tutarsızdı. İki ay önce, hiç şüphesiz, Azerbaycan'a ait toprakların Sovyetler Birliği'nin işgali tarafından tartışmalı olduğu ilan edildi ve bir sonraki aşamada bu toprakların Azerbaycan'da “tutulmasının” değil “birleşmenin” olduğu belirtildi.

2 Temmuz'da, N.Narimanov ve M.D. Huseynov'un imzasıyla, “Azerbaycan SSR'nin Ermenistan Cumhuriyeti'ne olan tartışmasız arazi sınırlarının tanımlanması” başlıklı bir belge hazırlanmış ve Moskova'ya gönderilmiştir. Belgede gösterilirdi ki, Azerbaycan'ın Ermenistan'la tartışmasız olan sınırları eski idari dağılım üzere öncelikle Kazak ve Borçalı kazalarının idari sınırları boyunca, sonra Kazak, Gümrü ve Yeni Bayezid kazalarından Maralca dağlarına kadar uzanıp, Çubuğlu köyünden yaklaşık 1,5 verst doğuya olmak üzere, oradan doğrudan Göyçe gölüne iniyor ve burada Göyçe gölünü ikiye bölmekle, onun güney kıyısından batı yöne doğru gidiyor. Göyçe Nehri'nin güney kıyısında sınırlar Zağalı ve Gödek Çeşme köylerinin arasından başlayıp, Yarpızlı, Kızıl-Veng ve Yukarı Alçalı köyleri boyunca Göyçe Nehri'nin güney kıyılarından yaklaşık Kızıl Haraba (10859) ve Armağan yüksekliklerine doğru yukarı dağ bölgesine kalkıyor, dağlık bölgenin Müslüman nüfusunu kıyı boyunca yaşayan ermeni köylerinden ayırarak, Küçük Ağdağdan, batıya Erivan ve Yeni Bayezid sınırlarına doğru gidiyor. Ardından sınırlar Küçük Ağdağ'dan Kuzeybatıya, Tohmahan Nehri'ne, ardından batı yönüne Tazakend köyüne, daha sonra Gerni Nehri üzerindeki Yukarı Ağbaş köyüne, sonra güneye Uluhanlı köyüne dönülür ve Uluhanlı köyü ile Uluhanlı demiryolu istasyonunun

arasından geçerek Araz boyunca devam edip, Rençber köyünden kuzeye ulaşır. Rençber`den Araz nehri boyunca sınırlar direkt batıya gidiyor ve burada Sürmeli kazası ile Eçmiedzin ve Kars vilayetlerinin arasında eski idari sınır hattı ile örtüşüyor ve eski Rusya-Türkiye sınırlarında Tandurek dağlarına kadar devam ediyor (Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Ermənistan Respublikası ilə mübahisəsiz ərazilərinin sərhədlərinin təsviri,1920: v.15-16 ARDA: F.28 c, siy.1c, iş.53:12; ARPİİ SSA: F.276, siy.5, iş.1:5).

Ermenistan'la bir antlaşma imzalanırken, Azerbaycan yetkilileri tarafından Moskova'ya önceden gönderilmiş ve taraflar arasındaki sınır çizgisini içeren belgeye hiç dikkat etilmedi. Sonuç olarak, Sovyet Rusya'nın ADR'ye desteği ile tartışmasız toprakların kaybı devam etti.

Sonunda G.Çiçerin, tartışmalı alanlarla ilgili önerilerinin bir kısmını belirleyebildi ve Kafkasya Cephesi Askeri Devrim Şurasına gönderdiği 7 Temmuz 1920 kılavuzunda o, Merkez Komite adına bildirdi ki, Ermenistan ile Azerbaycan arasında tartışmalı sayılan araziler hiçbir Azerbaycan veya ermeni yetkililere bırakılabilmaz. (Qafqaz Cəbhəsi Hərbi İnkılab Şurasına təlimat,1920: v.7). Tartışmalı topraklar Azerbaycan toprakları olduğundan ve Azerbaycan makamlarının kontrolünde olduğundan, bu karar Azerbaycan'ın egemen haklarına ve toprak bütünlüğüne acımasızca müdahalenin devamı niteliğindedir.

XI Kızıl Ordu birlikleri'nin Nahçıvan'ı işgali

1920 yılı 27 Nisan'da Bakü'yü işgal edip Azerbaycan milli hükümetini deviren işgalci XI Rus Kızıl Ordusu mayın ortalarına Azerbaycan topraklarını (Nahçıvan hariç) işgal edip kendi kontrolü altına geçirdi. Türkiye'nin Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa hala Haziran ayının 23-de XI Ordu Komandanlığına gönderdiği mektubunda «Ermenilerin işlediği katliamların önlenmesi ve Türkiye ile ilişki kurmak için» Nahçıvan'a ordu hisseleri talep etmişti (Karabekir, 1960, C. II: 901). Azerbaycan halkının Rus işgaline direndiğini belirtmek gerekir. 26 Mayıs 1920'den itibaren Ganca, Tartar, Ağdam, Şuşa, Zagatala ve diğer bölgelerdeki insanlar Rus işgalcilere karşı isyan ettiler. Genel olarak, 1923'e kadar, Azerbaycan'da Rus işgaline karşı 53 silahlı ayaklanma gerçekleşti. (Karaca, 1982: 20). Tabii ki, bu isyanlar güçler eşitsizliği nedeniyle yenildi. Azerbaycan'da yalnızca 48.000 kişinin 28 Nisan 1921'den Ağustos 1921'e kadar kırmızı terör mağdurları olduğu sembolik bir gerçektir (İbrahimli, 1996: 32). Rusların Azerbaycan'da işgal ettikleri bölgelerde yaptıkları akıl almaz hareketler, AHC'nın Türk-Rus müttefikliği zemininde devrilmesi ve Türklerin bolşeviklerle işbirliğini Naxçıvandaki siyasi atmosferi bozmuş, Nahçıvan halkı Türklere de karşı çevirmişti. (Ünüvar, 2006: 32).

Nüfus karışıklıktaydı. 11 Temmuz 1920'de Nahçıvan'a saldıran, tepeden tırnağa silahlanmış ermeni birlikleri mayıs ayından bu arazinin korunması konusunda çalışan Naxçıvandaki türk askeri

misyonunun başkanı general Veysel bey Nüvarın rehberlik ettiği az sayıdaki Türkiye askeri birlikleri ile yüz yüze gelip yeryüzünde parça parça düştüler. Ana hedeften yayındırılan ermeni taşnak ordusu Dererlayaz ve Zengezur bölgelerinin nüfusunu kırıp köyleri viraneye çevirerek Nahçıvan'ın Azerbaycan ile bağlantısını kesmeye çalışıyor.

Durumdan rahatsız olan Veysel Bey, Türk askeri yetkililerini o gün bölgedeki durum hakkında da bilgilendirdi (ATASE, A. 6/6686, K. 924, D. 6-1, F. 1-2, 1-3). Nahçıvan'daki olayları sürekli izleyen K. Karabekir Paşa, bu olayların Türk-Sovyet ilişkilerine zarar vereceğinden endişe duyuyordu. Bu nedenle derhal aşağıdaki talimatları Veysel Bey'e gönderdi:

1. Durum ne olursa olsun, Azerbaycan askeri kuvvetlerinin Nahçıvan'da kalması uygun değildir. Çünkü (... okunmamış) Bolşeviklere karşı duracak. Bu bize kendimiz için çizilen izlenimi verecek ve Nahçıvan'ın yanı sıra bizim de felaket olacak. Bu nedenle, bu askeri gücün yakında Bayazid'e dahil edilmesi ve sonra da gönderilmesi gerekiyor.

2. Eğer bu askeri güç Bolşeviklerin muhalefetine kalırsa, o zaman Nahçıvandaki güçlerimizi çekip, Ermenilerin Nahçıvanı istilası halinde yardım yapmayacağımızı ve bolşeviklerle savaş ederlerse, biz de kendi güçlerimizle Bolşeviklere yardım etmeye gideceğimizi açıkça söylemeliyiz.” (ATASE, A. 6/6686, K. 924, D. 6-1, F. 1-1).

Görünüşe göre durum çelişkiydi. AK (b) P MK Bürosu 1920. 13 Temmuz tarihli oturumunda «Nahçıvan hakkında» mesele müzakere edilerek Azerbaycan'ın bu tartışmasız bölümünün Türkiye qosunlarından temizlenmesi karar alınmış ve Nerimanov, Mikoyan, Naneyşvili, Hüseyinovdan oluşan temsilciliğin Halil Paşa ile ilgili görüşmeler yürütmesi razılaştırılmışdı. Fakat 2 gün sonra AK (b) P MK Bürosu Nahçıvanı Azerbaycan'ın tartışmasız arazisi sayımına dair iki gün önceki tutumunu «unutarak Yeqorov, Garayev, Mikoyan, Orconokidze ve başkalarının katılımıyla gerçekleştirilen 15 Temmuz oturumunda çok yanlış bir karar çıkarmıştı:” ... Nahçıvan ve diğer bölgelerden imtina edilsin, onların Rus birlikleri tarafından işgali teklif edilsin... “(Musayev, 1996: 250-251).

Sonunda, XI Ordusu birlikleri 28 Temmuz 1920'de Nahçıvan'a girdi (Karabekir, 1960, C. II: 916).

Bolşevikler, o zamanlar Anadolu'ya Sovyet yardımı sağladı, bu Türkiye için çok önemliydi. Böylece, Karabağ'da Rus işgalcilere karşı ayaklanmaya başlayan Nuru Paşa'nın önderliği o zamanlar Ankara hükümeti tarafından sert karşılandı. Ankara hükümeti, Azerbaycan'daki Bolşevik işgalinin gerçek özünü henüz anlamadı ve Türkler hala, XI Ordusu'nun Azerbaycan'da işlediği inanılmaz cinayetler konusunda sessiz kaldılar ve hala Türk askerinin Bolşeviklerin aleyhine olan bir isyanda katılmını kendilerine bir trajedi olarak kabul ediliyordu. (Karabekir, 1960, C. II: 899)

XI Kızıl Ordusu, Azerbaycan sınırlarının korunmasında ve sivil nüfus cinayetlerinde ciddi stratejik hatalar yapmaya devam etti. Azerbaycan'da Kızıl Ordu'nun uyguladığı arabuluculuk o kadar şiddetliydi ki, 20 Eylül 1920'de Lenin'e itiraz etmek zorunda kalındı. Müracaatta belirtildiği gibi: "... Kızıl Ordu, Ermenistan sınırındaki bölgelerde bile Müslüman nüfusu etkisiz hale getiriyor. Bununla birlikte, taşnakların sürekli saldırılarının Müslüman nüfusun fiziksel varlığına tehdit oluşturduğunu görmek zor değil."

Kızıl Ordu ilk önce iyi davrandı ve şimdi kendisini gerici olarak gösteriyor ... olay hatta o mecraya geldi ki kızlar kadınlar tecavüz edilmeye başlandı.

Azerbaycanlı köylüler yalnızca bir şey soruyor ve yalvarıyorlar: Hepsini bir kerede alın ve aile tezgahlarımızı günlük, koordine olmayan ve saldırgan saldırılara karşı koruyun.

... Şu anda, köylülerin durumu son derece şiddetli. Onlar hatta lamba için bile petrol alamıyordular çünkü Kızıl Ordu köye giden yolu tanklarla kapatmıştı.

Kendi ekmeğine sahip olan Azerbaycan artık ekmezsiz.

Rusya'nın Azerbaycan ile sorunları tartıştığı gerçeği, Müslümanları daha savunmasız bıraktı ve hatta Azerbaycan hükümeti bu görüşmelerden haberdar değildi "dedi. (Rafiyev, 1995: 14).

Orcikinidze ve B. Legran⁷, 14 Temmuz 1920'de Çiçerin'e hitap eden bir telgrafta yazıyordu: "Meselenin Azerbaycan'ı da kısmen memnun eden böyle bir çözüm düşünüyoruz: Karabağ, bir bütün olarak ve tartışmasız bir şekilde Azerbaycan'a birleştirilir (hala de Azerbaycanda kalıyor yerine birleştirilir – İ. G .). Zengezur'un tartışmalı olduğu ilan ediliyor ve kalan bölgeler (Nahçıvan, Şerur-Dereleyez, Ordubad) Ermenistan'ın olarak kalıyor"(RDSSTA, Q.Orconikidze fondu, f.85, siy.13, i.51: 1).

Bu politika, 15 Temmuz 1920'de Ermenistan'la barış konusunda görüşmelerin yapıldığı AKP-MK Bürosunda düzenlenen toplantıda da yansıtıldı:

1. Garabagh ve Zengezur Azerbaycanae birleştirilmelidir.
2. Nahçıvan ve diğer bölgelerden vazgeçerek rus herbçilerinin işgali sunuluyor.
3. Geçici olarak Ermenistan'dan tam bilgi elde edene kadar Leqrana teklif olunsun ki, barış antlaşmasını imzalamasın (ARPIİ SSA, F.1, siy.1, iş.18:13arx).

Böylece bölgedeki Türkiye'ye karşı korunan bir faktör olarak, hem de gelecek Türkiye-Azerbaycan yakınlaşmasının önüne geçmek amacıyla Ermenistan'ın tutumunun güçlendirilmesi gerekliliği arazi uyuşmazlıklarının çözümünde Moskova'yı Ermenistan'ın tutumunu savunmaya vadar

⁷ Sovyet Rusya'nın Ermenistan (1920 yılı Haziran), Azerbaycan ve Gürcistan (1921 Martından) temsilcisi

ediyordu. Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'ın bazı topraklarının tartışmalı ilan edilmesi konusunda çelişkili tutumunu ayrıca XI Kızıl Ordunun işgali ve Bolşevik rejimine karşı mücadeleye başlamış Azerbaycan halkı üzerinde baskıyı güçlendirmek arzusu olarak da değerlendirilebilir (Исмаил, 2009:70).

Azerbaycan'ın bilgisi ve katılımı olmadan Sovyet Rusya ve taşnak Ermenistan arasında Azerbaycan-ermenii ilişkileri konusunda gizli görüşmeler sürülmektedir. Azerbaycan'ın Sovyetleşmesinden sonra, Moskova, Transkafkasya cumhuriyetlerini Rusya Federasyonu'na dahil etme hedefini belirledi. B. Şahtatinski⁸, konuyla ilgili olarak Çiçerin'e yazdığı mektupta, "Meselenin yanlış olmadan çözülmesi için önce tartışmalarla, bölgesel çatışmalarla ve son olarak Transkafkasya cumhuriyetlerinin karşılıklı ekonomik ilişkileri ile tanımanın gerekli olduğunu" yazdı. Sonra Şahtatinski yeni oluşmuş Transkafkasya cumhuriyetleri arasındaki tartışmalı arazi sorunların adil çözümü oldukça zor olduğunu belirtti. Bu nedenle, "... karışık toplulukların yaşadığı alanlarda, halkların kendi kaderini tayin etme ilkesinin uygulanmasında büyük tartışmalara neden olabilir. Kendi kaderini belirleme ilkesinin her yerde uygulanabilir olmadığı durumlarda devletlerin kendi takdirine bağlı olarak başka "ilkeleri": tarihsel yasa, ekonomik koşullar, devlet sınırlarının korunması, doğal sınırların ilkesi vb. yürürlüğe bindirirler". Mektubun sonunda, Şahtatinski, Transkafkasya devletlerinin bölgesel ve diğer tartışmalı meseleleri çözmenin tek yolunun, Dağıstan da dahil olmak üzere tüm Transkafkasya devletlerinin tek bir Kafkas Cumhuriyeti olarak Rusya Federasyonu'nun bir parçası olduğu sonucuna varıyor (ARPII SSA: F.276, siy.5, iş: 29-29 arx).

G.Çiçerin'in 19 Temmuz'daki Legrane'e yazdığı mektupta telgrafta:

"Sizin Azerbaycanla bağlı anlaştığımız teklif şudur ki, Karabağ Azerbaycan'a geçiyor, Zengezur ise tartışmalı arazi olarak bilinir. Her durumda, tüm kalanlar Ermenistan'a ulaşıyor. Bu bölünme ermeni temsilcileri için kabul edilemezdir. Bu yüzden bu konu ancak emeni hükümeti ile direkt görüşülerek çözülebilir. Moskova ofisi kendilerini bu kadar ciddi bölgesel imtiyazlarda yetkin bulmuyor."(G.Çiçerin'in B.Leqrana teleqramı,1920: v.12; Həsənli, 2012:166).

Aynı zamanda, Çiçerin'in Ohancaniyan'a⁹ gönderdiği bir diğer telgrafta, ermeni bakanı emin ediyordu ki, "Sovyet Rusya'nın Kafkasya'daki bütün faaliyetleri, ermeni halkının barış koşullarında kalkınmasına dostça yardım sağlamayı amaçlıyor." Rus askerleri tarafından yakalanan Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki "tartışmalı toprak" konusunun sakin ve güvenli bir ortamda görüşüleceğini belirtti. (G.Çiçerin'in Ohancanyana teleqramı,1920: v. 13).

Azerbaycan hükümeti, Azerbaycan topraklarının Ermenistan'a transferini önlemek için mücadele ediyordu. Ancak, tüm girişimlere rağmen, tartışmasız bölgelerin antlaşmazlık konusuna

⁸ Moskova'da ASSR Olağanüstü ve Tam Yetkili Temsilcisi

⁹ Ermenistan Dışişleri Bakanı

dönüştürülmesi süreci hızla devam ediyordu. 20 Temmuz'da Çiçerin'in N.Narimanov'a gönderdiği acil diplomatik teleqramda ise yazıyordu: “Şimdiye dek ne siz, ne de komünistler bize neden Karabağ ve Zengezur'u ele geçiren Rus birliklerine karşı olduğunuzu ve bu bölgelerin neden Azerbaycan'da birleştiğini söyleyemediniz. İşimizi Ermenistan ile uyumlu hale getirmeliyiz. Türkiye bize karşı dönüştüğü takdirde, hatta, Taşnak Ermenistanı bile, Türk saldırısına karşı bizim ön kalemiz olacaktır “(G.Çiçerin'in N.Narimanova təcili diplomatik teleqramı, 1920: v.1).

Kirov tarafından 17 Temmuz'da Orconikidze'ye gönderilen bir telgrafta söylenirdi ki “Çiçerin, Azerbaycanlı dostların ermeni meselesindeki iddialarını azaltmaya ve onları ikna etmeye çok ihtiyacı olduğunu belirtti. Çiçerin, bu sorunu en kısa zamanda çözmenin gerekli olduğunu defalarca söyledi. Görünüşe göre Karabağ ve Zengezur'u tartışmalı olarak tanımlamaya, Nahçıvan kazası ve Ordubadi Ermenilere taviz vermeye meyillidir “(S.Kirovun Q.Orconikidzeyə teleqramı, 1920: v.297).

Kirov'un Azerbaycan'ın Karabağ, Zengezur, Nahçıvan ve Ordubad ile ilgili olarak Ermenistan'a daha da yaklaşması yönünde baskı ve girişimleri etkisiz kalmıştır (Həsənli, 2012:167).

V.İ.Lenin¹⁰ ve G. Çiçerin, 26 Temmuz'da Moskova'ya gelen M.D. Huseynov'u B. Şahtatinski ile birlikte kabul ediyor. Şahtatinski'nin yazdığı mektupta, Sovyet Azerbaycan'ın durumu hakkında sunulan belgelere aşına olan G.Çiçerin, 4 Ağustos'ta RK (b) P MK Siyasi Bürosuna mektupla başvuruyor. Mektupta Azerbaycan'da Bolşevikleşme'nin ilk sonuçlarının Bakü'yü hayal kırıklığına uğradığı açık hiss ediliyor. Olumsuz sonuçların öncelikle cumhuriyetin toprak bütünlüğünden kaynaklandığı görülmektedir. Bu nedenle Şahtatinski, Ermenistan'ın Karabağ ve Nahçıvan ve Gürcistan'nın Zagatala'ya yönelik toprak iddialarını vurguluyor. Dahası, gelecekte, Azerbaycan'ın bir Rusya federasyonuna katılma isteğine işaret ederek, Ermenistan ve Gürcistan'ın sovyetleşmesinden önce Azerbaycan'ın bağımsızlığını koruması ve Rusya ile bir ittifak antlaşması imzalaması gerektiği yönündeki tutumunu ifade ediyor. Sonunda, “Antantanın yardımları ile Gürcistan ve Ermenistan'ın Rusya ile ittifaktan vazgeçip, sadece tam bağımsızlıklarını korumakla kalmayıp aynı zamanda Kızıl Ordu kuvvetlerinin gelmesinden önce tartışmasız olarak Azerbaycan'a ait olan yeni toprakları elde ediyorlar ... “Bizim Kızıl Ordu birliklerinin yerel komutanları, Azerbaycan hükümeti ile asla anlaşamırlar ... ve onların desteği altında istismar siyaseti yapıyorlar.” G.Çiçerin'in teklifi, bu meseleleri incelemek ve “sömürüyü önlemek” amacıyla derhal harekete geçmek için özel bir komisyon sunar. (Мустафазаде, 2006: 147-148; Hacıyev, 2004:1). Ancak, bu öneri de Azerbaycan lehine diğer önerilerde gibi kağıt üzerinde kalıyor, icra edilmez. Bu mektuplardan anlaşılıyor ki, Sovyet hükümeti ne Rusya ve Ermenistan arasında giden görüşmelerden, ne de 1920 yılı 10 Ağustos tarihli sözleşmeden yanı Azerbaycan hükümetine bilgi vermemiştir. Lenin'e yazdığı diğer mektubunda Şahtatinski, Rusya'nın önyargılı konumunu şöyle ifade ediyordu: “Azerbaycan nüfusu, hemen tüm

¹⁰ RSFSR Halk Komiserleri Konseyi Başkanı

Nahçıvan bölgesinin Ermenistan'a verilmesi konusunda haberden sarsılmıştır. Rusya Azerbaycan ile Türkiye arasında ilişkilerin tam kesilmesi amacıyla bilerek Nahçıvan diyarını Ermenistan'a taviz gitmiştir” (Барцеров, 2003:33-33арх).

Sovyet Rusya, Kafkasya'da sovyetleşmeyi gerçekleştirmek için doğal olarak bölgesel antlaşmazlıkları çözmek zorunda kalmış idi. Bunu gerçekleştirmek için özel komisyonlar kurulması planlanıyordu. Konuyla ilgili RK (B) PMK'nın Kafkas Cephesi'nin askeri-devrimci konseyinde, Kafkas Bürosu'nun talimatı üzerine, 7 Temmuz'da “Rusya'nın eş başkanları ve etnik nüfusun temsili altında karışık bir komisyon” oluşturulması gerekiyordu. (Шукюров, 2008:165-166). Ancak bu ilke gerçek olarak Azerbaycan-Ermeni toprak sorunlarına ilişkin konulara uygulanmadı. Bu arada, S. Kirov'un Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'daki durum üzerine yazdığı mektubunda söyleniyordu ki, “Ben onunla (M.D. Hüseyinovla –G.İ.) ve ermeni temsilcisi çok taraflı toplantılar yaptım ... Sonuç olarak azerbaycanlılardan sadece Şerur-Dereleyez kazasının Ermenistan'a taviz gidilmesi ile ilgili düzenlemeler alabildim. Ancak, Nahçıvan, Ordubad, Culfa, Zengezur ve Karabağ'ı tereddüt etmeden kendi bölgeleri olarak tanıyorlar. Buna karşılık, ermeni heyeti oybirliğiyle bu bölgelerle ilgili iddialarda bulundu. Azerbaycanlıların temel nedeni, Musavat hükümeti tarafından kontrol edilen bu bölgelerin Azerbaycan'a ait olduğu ve kendi görüşlerine göre, bu bölgelerin imtiyazı Sovyet rejimini yalnızca Azerbaycan'da değil, İran'da ve Türkiye'de de gözden salmış olardı. Azerbaycan ve Ermenistan temsilcileri yakın zamanda tüm tartışılmalı meseleleri ele almak için bir barış konferansı düzenlemeyi planlıyordu . Ancak, her iki taraf da bu konferansın olumlu sonuçlarla sonuçlanacağına dair umutsuzlardı. Daha önce de belirttiğim gibi, bu konunun tek çözümü Moskova'nın buna karışmasıydı. “(Борьба за победу Советской власти в Грузии, 1958: 613-614; S.Kirovun G.Çiçerine mektubu, 1920: v.1-2).

10 Ağustos 1920 antlaşması ve “Büyük Ermenistan” yaratma fikri

10 Ağustos 1920'de, 14 devletin yetkili temsilcisi tarafından Sevr'de (Fransa) “Müttefik Devletler ile Türkiye arasında imzalanan Antlaşma” şartları Ermenilerin büyük Ermenistan fikrini pratikte hayata geçirme şansı, yani Ermenistan'a geniş arazilerin verilmesi idi (S.Meray-O.Olcay, 1977: 74). Bildiğiniz gibi, Sevr'de Ermenistan' için “Vilson Hattı” olarak sınırlar tanımlandı. Bu hat, Karadeniz sahilinden Giresun'dan başlamakla Erzincan-Muş-Bitlis de dahil olmak üzere Van Gölü'ne kadar olan bölgeyi kapsamalı idi. Bunların dışında Van ve Erzurum bölgeleri bütünüyle, Trabzon vilayetinin doğu kısmı Ermenistan ve Gürcistan arasında bölünmeli ki, bu da ermenilere Karadeniz'e çıkış imkanı yaratıyordu. Toplamda, bu topraklar 170 km idi (Захарян, 2009: 62-63). Vilson'un önerisine göre, bölgedeki Ermenistan'a ait olmayan bazı bölgeler, hatta ermeni nüfusunun üstünlük teşkil etmediği bazı araziler, örneğin Karadeniz limanı olan Trabzon onlara verilirdi. Bu nedenle, o dönem bu ülkeyi “Wilson Ermenistan'ı” adlandırdılar. Bu, Ermenistan'ın “Büyük Ermenistan2 yaratma fikrine sahip olmasından kaynaklanıyordu.

10 Ağustos 1920'de, B. Leqran ve Orconikidze arasındaki birebir görüşmelerde, Kızıl Ordu'nun Ermenistan'daki askeri operasyonların sona ermesinin şartları açıklandı. “Ermeni hükümeti ordusunu Zengezur ve Nahçıvan sınırlarından Şah Tahta kadar olan bölgeden çekiyor “ (RDSSTA, Q.Orconikidze fondu, f.85, siy..14, i:9:1). B. Leqran, A. Babalyan ve A. Camaljan arasında askeri operasyonların durdurulması konusunda ön bir antlaşma imzalanır tarafından hiç kimse katılımı etmiyor. 6 maddeden oluşan bu antlaşmanın şartları uyarınca, RSFSR, Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanımaktadır. Antlaşmanın dört bendi doğrudan Azerbaycanla yapay olarak oluşturulmuş arazi tartışmalarına aitti. İlk maddeye göre, RSFSR ordusu ile Ermenistan Cumhuriyeti ordusu arasındaki askeri operasyonların 10 Ağustos 1920'de sona erdiği kabul edildi. Paragraf 2'ye göre: “Ermenistan Cumhuriyeti'nin askeri güçleri şu sıralarda olmalı: Şahtaxti, Hok, Aznaburt, Sultanbey ve daha sonra kuzey Kuki ve Gazah'taki Bazar nehri (Bazar köyü). Bu sözleşme ile belirlenen Ermenistan birliklerinin yerleştiği şeritler hariç, Karabağ, Zengezur kazaları ve Nahçıvan şehri, tartışmalı iller olarak Rusya Sovyet birlikleri tarafından ele geçirilir. Şarur, Derelayaz, Ermenistan'a kayıtsız şartsız olarak verilir (madde II). Orconikidze, bu bölgelerin yararsız topraklar olduğunu söylüyor. (№ 762. 10 августа 1920 г.: 126; Musayev, 1996: 258-260).

Antlaşmanın üçüncü fıkrasına göre, Sovyet Ordusu tarafından tutulan tartışmalı bölgeler, bu bölgelerin yasal açıdan Ermenistan Cumhuriyeti ve Azerbaycan SSR'ye ait olmasını çözmemiş. Bu arazilerin geçici tutulması yakın gelecekte RSFSR ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında barış antlaşması bağlanması amacıyla atılmış bir adım idi. Antlaşmanın dördüncü maddesine göre, askeri operasyonların durdurulmasına sözleşmede katılan taraflar, hem tartışmalı, hem de sınır bölgelerinde askeri kuvvetlerin toplanmasını durduruyordu.

5. bende göre RSFSR-le Ermenistan Cumhuriyeti arasında barış antlaşması bağlanana kadar demir yolunun Şahtaxtı-Culfa istasyonu bölümünde istismarı Ermenistan demiryolları idaresine ötürülürdü (RSFSR ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında müqavilə, 1920: v. 11-1). Lakin oradan askeri amaçlarla kullanıla bilmezdi (ARPIİ SSA: F.276, siy.9, iş 48: 18-19).

6. bende göre, Sovyet Ordusu tarafından ele geçirilen çizginin arkasında kalan Ermenistan Cumhuriyeti'nin tüm askeri birlikleri, herhangi bir engel olmadan Ermenistan'a bırakılacak. Azerbaycan tarafı Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan'ın tartışmalı bölgeler olarak ilanına karşı çıktı. Bu süre zarfında N. Narimanov, Lenin'e yaptığı kişisel telgraf şikayetinde, bölge meseleleriyle ilgili karmaşık durumlara dikkat çekti ve Sovyet Azerbaycan temsilcisinin zaten Moskova'ya gönderildiğini ve Azerbaycan meselesini geçici olarak çözmesini istediğini belirtti (Azərbaycan tarixi, VI c, 2008: 48). Sözleşmenin imzalanması konusunda bilgilendirilen N.Narimanov, Lenin'e şunları yazdı: “Durum ortaya çıktı: merkez, Gürcistan, Ermenistan'ın, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıdı, ancak aynı zamanda, Merkez, kesinlikle tartışılmaz bölgeleri Ermenistan'a veriyor. Bu bölgeler Gürcistan'a

verilmiş olsaydı, kamu oyu ile her hankı bir şekilde mücadele etmek olurdu, ancak Ermenistan'a ama Ermenistan'a, taşnaklara vermek düzeltilmesi mümkün olmayan, kötü sonuçlar verecek yanlıştır “(ARPIİ SSA: F.609, siy.1, iş 62:19). Bu yüzden, “Açıkça söylüyorum ki, Merkez aletleri (hak ve yetkileri sınırlamakla-G.İ.) bizim elimizden almakla ve Karabağ vb. kararları ile her zaman Müslüman-komünistlerin Azerbaycan'ı Rusya'ya, hankı ki aynı zamanlı Ermenistan'ın ve Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıyan ve Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetinin kurulmasına kadar tartışılmaz olan arazileri şimdi tartışmalı ilan eden Rusya'ya sattığını iddia eden Müsavatın texribatını güçlendirmiş ve haklı etmiş oluyor” (ARPIİ SSA, F.609, siy.1, iş 6:21).

Bu sözleşme ile ilgili basından haber tutan B.Şahtaxinski sözleşmesinin şartlarından meyuşluğunu dile getiriyor ve Nahçıvan'ın Ermenistan'a veilməsini yorumlayarak, Sovyet, Rusya'yı halkın kendi kaderini tayin etme ilkesini ve Nahçıvan da dahil olmak üzere Sovyet Azerbaycan'ın haklarını ihlal etmekle suçluyordu (АПДУДПАР: Ф.609, оп.1, д.71:15).

13 Ağustos'ta B.Şahtaxinski V.Leninə ve sonra da Çiçerin'e gönderdiği 7 maddeden oluşan mektubunda kendi itirazını şöyle ifade ediyordu: “Ermenistan'la barışın bağlanması ile ilgili bilgileri dikkate alarak kendime aşağıdakileri söylemeyi borçluyum:

1. Ermenistan'a neredeyse Nahçıvan ve Şahtaktı - İrvan demiryolu hattının verilmesi taşnaklara Bakü demiryolunu kullanmaya ve Maku hanlığına eski ehtiyatdan 8 mln. pud, taze üründen 3 milyon. pud buğday, 20 binden az olmamakla iri boynuzlu büyükbaş hayvan, milyonlarca pud kuru meyveler üretmeye imkan verecek. Azerbaycan ve Sovyet Rusya'ya, kesinlikle ki, gereken bu kaynaklar taşnaklar tarafından en kısa zamanda demiryolu aracılığıyla üretilecek.

2. Taşnaklara Şahtaşti-Maku, Şahtaxti-İrevan, Culfa-Tabriz demiryolu ve Urmia sevkiyatlarının teslimi ile engin İran kaynaklarının Ermenistan, Gürcistan ve Avrupa'ya serbest ihracı gerçekleşecek. Not edelim ki, taşnaklar, İran kapitalistleri ve İngiltere buna üç yıl içinde verimsiz ulaşmaya çalışıyorlardı.

3. Bu kaynakların yardımıyla, Taşnak hükümeti ermeni halkının memnuniyetsizliğini azaltma, Antanta Devletlerinin gücüne güveni artırma, Sovyet Rusya'ya karşı yetkisini yükseltme ve Gürcü ordusuna mükemmel bir sağlama fırsatına sahip olacak.

4. Ermenistan'a Şahtaxti-İrevan (100 verst) ve Şahtaxti-Culfa demiryolu hatlarının araçların hepsi ile beraber geçmesi tüm İran Azerbaycanını daşnaqların eline geçiriyor, onları İran'daki İngiliz kuvvetleri ile birleştirir, bizi ise Türk devrimci hareketi ile istenilen ilişkiden mahrum ediyor.

5. Nahçıvan toprağı önemli politik, ekonomik ve stratejik öneme sahiptir, çünkü buradan geçen demiryolu hattı İran'ın Maku hanlığına ve oradan Türkiye'nin Bayezid kentine, diğeri ise İran'ın Tebriz şehrine götürüyor. Dolayısıyla, önemli bir tren istasyonu olan Nahçıvan, bizi Türkiye ve İran'ın

en zengin bölgelerine bağlar. Ne Azerbaycan ne de Rusya bu önemli birleştirici noktadan kaçınmalıdır.

6. Nahçıvan bölgesinin nüfusu 1918 yılında Türklerin gidişinden sonra geçici olarak Araz Cumhuriyeti kurulmasını ilan etmişti. Birkaç yıldır, Nahçıvan nüfusu bağımsızlığını Taşnaklardan koruyordu ... Bölgeyi ele geçirmiş İngilizlerin müdahilesi sonucunda, insanların itirazına bakmıyarak bölge zorla taşnaklara verildi. Lakin İngilizler burayı terk ettikten sonra derhal isyanlar başladı. Çok sayıda top, makineli tüfek ve zırhlı treni olan düzen taşnak Ermeni ordusu taşnak birlikleri ... darmadağın edildiler. Geçenlerde daşnaqlar yine de yedi menteqeye saldırdılar. Saldırı yerel nüfus için tamamen beklenmedik olmasına rağmen onlar yenildiler...Zehmetkeş halk üç yıllık kanlı mücadeleden sonra daşnaqlardan kurtuldular. Şimdiki zamanda bir Ermeni'nin bile olmadığı bu diyarı daşnaqlara vermek, halkların kendi kaderini tayin etmenin genel kabul gören ilkelerinin ve Sovyet Azerbaycan'ın haklarının açık ihlali demektir.

7. Nahçıvan halkı Sovyet sistemine başvurdu. Koministleri bir kurtarıcı olarak gördü. Halk hiç inamazdı ki Sovyetler halkın iradesine karşı çıkacak, bölgeyi taşnaklara verecek. Gerçi onların hakimiyeti altında sadece Sovyet yapısı yok edilmiyor, ayrıca Taşnak Ermenistan topraklarında yüzlerce Müslüman köylerinin başına geldiği gibi, nüfusun fiziksel varlığına açıkça tehlike oluşur.Umarım Sovyet hükümeti ifademi görmezden gelmeyecek ve Sovyet Azerbaycanı ile Sovyet Rusya'nın haklarını ve çıkarlarını ihlal etmesine izin vermeyecek. Benim açımdan, bu durumdan çıkmanın en iyi yolu, tüm Nahçıvan topraklarının Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki toprak antlaşmazlıklarının çözümüne kadar Kızıl Ordu tarafından bir önceki sınıra kadar çıkmasını sağlamaktır. “ (ARSPİHDA:F.1, siy.2, iş.59, v.237-239; Azərbaycanın fövqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi B.Şahtaxtinskiyin V.Leninə məktubu, 1920:v.1 arx.; Azərbaycanın fövqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi B.Şahtaxtinskiyin Çiçerinə məktubu, № 858, 1920:19)

Azerbaycan'ı topraklarından mahrum etme olasılığının yüksek olduğu bir durumda merkez önünde arazilerinin tutulması ile katılmıyorum bir halkın iradesi konulmuştu.

Mektupla Azerbaycan'ın topraklarından mahrum edilmesi ihtimalinin yüksek olduğu bir ortamda, merkez önünde arazilerinin tutulması ile razılaşmayan bir halkın iradesi konulmuştu.

B.Şahtaxtinskiyin Sovyet Azerbaycanının durumu hakkında gönderdiği malzemelerle aldıktan sonra G. Çiçerin aynı gün RK (b) P MK Siyasi Bürosu'na mektupla başvurmuş, acil önlemler almak ve bu konuyu derinlemesine öğrenmek için özel komisyon oluşturma teklifini verse de, bu başvurular konuyla ilgili hiçbir değişiklik yapamadı.

Bu arada Türkiye-Azerbaycan, Türkiye-Rusya ilişkilerinde belli soğukluk hüküm sürüyordu. TBMM Hükümeti, 12 Ağustos 1920 tarihli kararı ile Memduh Şevket beyi Azerbaycana diplomatik

temsilci atadı. M. Kamal Paşa K. Karabekir Paşa'ya 25 Ağustos 1920 tarihli bir telgrafta belirtti ki, “Azerbaycan ile normal diplomatik ilişkilerin kurulmasına önem veren TBMM hükümeti başlangıç olarak Memduh Şevket beyi Bakü'ye “mümessil” olarak tanımlamıştır. Azerbaycan'ın Sovyet hükümeti Ankara'daki büyükelçiliğini açtığında, Bakü'deki temsilciliğimizi büyükelçiliğe dönüştürmeye karar vermişik “(Şimşir, 1996, 76). 1920 Eylül sonunda M.Şevket Bakü'ye geldi ve görevine başladı. Kısa sürede M.Şevket bey, Azerbaycan'ın hükümet çevreleriyle dostane ilişkiler kurdu. Gergin çalışması sayesinde Azerbaycan hükümeti TBMM hükümetine 1920 yılı Kasım ayında 100 bin Osmanlı altını,

1 Nisan 1921'de 1 milyon altın ruble tutarında yardım etti (ARDA, f. 28, siy. 1, iş 25, v. 73; ARPIİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 25, v. 181).

22 Ağustos tarihinde Leqran'ın Çiçerin'e teleqramında RSFSR-nin konuyla ilgili tutumu şöyle açıklanırdı: “Ermenistan ile imzalanan 10 Ağustos tarihli antlaşmaya göre ben (Leqran) ve Orconikidze tarafından tartışmalı arazi meselelerinin ilk önerilen çözümü sizin tarafınızdan Kirov aracılığıyla gönderilen teleqramlarda da desteklendi. Orada şöyle deniliyor: “Sizin Azerbaycan ve Ermenistan konuşmalarla ilgili sorgunuz alınıp. Ermeniler bunu kabul etseler Çeçerin bunu alkışlayacak. Eğer tamamen Karabağ'dan derhal vazgeçmeye ve Zengezuru, ardından da Nahçıvanı tartışmalı bölge olarak kabul etmeye razilassalar, Çiçerin böyle bir gidişata şad olur. Sizin göreviniz Erivan'da buna sağlamaktır..... Zamanla bu görüşmelerde tartışmalı toprakların kaderi ile ilgili en son karara gelmeniz gerekir. Ben Ermenistan'ın Nahçıvan vilayetini, Azerbaycan'ın ise Karabağ'ı tanımalarına meylliyem. Zengezur meselesi o kadar Nahçıvan ile yoğun bağlantılıdır ki, Ermenistan'ın Nahçıvanı tanıyacağı takdirde, görünür, Zengezurdan da vazgeçmek gerekecek (№ 789, 1920:144).

Tabii ki onların bu şekilde pozisyon sepgilemesi karşısında B.Şahtaxtinskini mektuplarının cevapsız kalması beklenen hal idi.

Konuyla ilgili ilk aşamada Orconikidze Nərimanovu destekliyordu. Öyle ki, Orconikidze ile Nerimanovun 1 Eylülde olan konuşma yazısından belli oluyor ki, Orconikidzeyə göre hatta Karabağ ve Zengezur Rus birlikleri tarafından tutulsa bile, yine de Azərbaycanındır. Narimanov, “Merkez Komite kararı bizi tamamen sılahsız etti. Bize artık sözün etkisi ile değil, ancak silah gücüyle hareket etmek kalıyor. Çiçerinin son telgrafi gösterir ki, bu arazinin bizim tarafımızdan alınmasından sonra erazimiz tarafsız merkezi arazi olarak ilan edilmiş ve bu da artık onu gösterir ki, Azerbaycan şu anda bu toprakları kaybediyor.” (№ 813, 1920:161).

Gördüğünüz gibi, Ermenistan ile bir antlaşma imzalama arifesinde ona direnen G. Orconikidze Azerbaycan tarafının ciddi girişimlerine dikkate almadan merkezin açık ve gizli ehyamlarından sonra

26 Ağustos'ta G.Çiçerinə telgraf vurur ki, 10 Ağustos sözleşmesine antlaşmanın “tam olarak takip edilecek” (Q.Orconikidzenin birbaşa xətlə Azərbaycanla Ermənistan arasında mübahisəli ərazilər barədə Çiçerinin təcili diplomatik teleqramına cavabı, 1920:v.3; Həsənli, 2012:175).

B.Leqranın 20 Ağustos'ta Tiflis'ten Çiçerin'e vurduğu telqramında gösterilirdi ki, “Nahçıvan kazasının Kemalislere iletilmesi ve 10 Ağustos'ta Şahtaxın işgali ile ilgili antlaşmanın açıkça bozulması, Ermenistan'la barış ilişkilerinin sona ermesi demektir ve gelecekte atılacak bir takım adımları tahmin ediyor, yine de bana bana uygunsuz ve yersiz görünüyor. Sizin bu temel konularda direktivlerinizin olmaması ile ilgili durum oldukça karışıktır ve belli değil ki merkezin Ermenistan'a karşı politikasını kim, biz, yoksa Bakü devam ettiriyor” (№ 785. Тифлис, 20 августа 1920 г.:142). G.Çiçerin ise Ermenileri kesin şekilde savunma yaptığından, B.Leqran`ın reyinin aksine, avqustun 11-de ve 21-de verdiği beyanatlarla Ermenistan himaye edilmesini sürdürüyordu.

10 Ağustos'ta imzalanan antlaşma, Bolşevik hükümetinin Azerbaycan üzerindeki siyasi ve bölgesel işgalinin doğrudan sonucuydu. Bu antlaşmadan sonra Ermenistan toprak ve sınır meselelerine ait herhangi konunu Azerbaycan'la müzakere etmeden yerine getiriyordu. Azerbaycan Dışişleri Komiseri M.D. Huseynov'un tartışmalı konularını görüşmek üzere bir konferans çağrısı önerisine cevaben, Ermenistan Dışişleri Bakanı A.Agacanyan 23 Ağustos'ta bir telgraf gönderdi: “10 Ağustos 1920 yılında Ermenistan hükümetinin temsilcileri ile RSFSR-in yetkili temsilcisi Leqrان arasında imzalanan ilk antlaşmaya göre Ermenistan ve Azerbaycan arasında arazi tartışmaları yakın gelecekte RSFSR ve Ermenistan arasında imzalanacak barış antlaşması temelinde çözümlenmelidir. 20 Ağustos'ta, Ermenistan-Azerbaycan konferansın çağrılması konusunda sizin teklifinize cevaben bildiriyorum ki, hükümet RSFSR ile bu kadar kesin sözleşmenin bağlanmasının erken olduğu kanaatindedir (ГААП: F.28c, siy.1c, i.99: 102; Ohancanyanın Azərbaycanın Xarici işlər komissarı Hüseynova teleqramı, 23.08.1920:v.2). Qazaxda yapılması öngörülen bu konferansa Azerbaycanını temsil edecek iki ermeni (İsay Dovlatov ve Anastas Mikoyan) ve bir gürcüden (Vissarion Lominadze) oluşan heyet tayin edilse de, ermeniler bu konferansta katılımdan vazgeçtiler.

Bu dönem için Ermenistan sınırlarına ilişkin bilgiler İngiltere Dışişleri'nin hafıza mektubunda da yer tapmıştı. Eylül 1920'deki tartışmalı bölgeler hakkındaki “Ermenistan ve Kafkasya” belgesinde bildiriliyor: “Rusya İmparatorluğu'nun bir parçası olan Erivan, şu dokuz Rus idari çevresine sahipti: Aleksandropol, Kars, Ardahan, Kağızman, Olti, Sürmeli, Echmiadzin, Erivan, Novobayazid. Ayrıca Borçalı dairesi olarak bilinen, Ermenistan ve Gürcistan arasında tartışılan ancak daha sonra kararlaştırılan bu çevre, gelecekte herhangi bir çözüme göre iki geçici bölüme bölünmüştü. Şerur-Dereleyez, Nahçıvan, Zengezur dairesi ve Karabağ'ın batı kesimi, Ermenistan ve Azerbaycan'da yaşayan tatarlar (azerbaycanlılar-İ. G.) arasında tartışma konusu idi... ne Ermenistan, ne de Azerbaycan hükümeti devam etmekte olan partizan savaşını önleyecek kadar güçlü değil. Buranın kime ait olduğu sorusunu çözmek zor ...” Belgede, silahların Sovyet Rusya ve Azerbaycan'a karşı askeri operasyonlar için müttefikler tarafından Ermenistan'a getirildiği belirtiliyor. (Барсеров, 2003: iş.№452). O yılın sonbaharında, Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne kabulüne ilişkin Beyanı, devlet

alanının 67.676387 kilometrekare gösterilmiş ve bazı Van, Bitlis, Erzurum ve Trapezun`dun (Trabzon`un-İ.G.) bir kısmının Ermenistan'a verilmesi olasılığı ile toprakları 207.199 kilometrekare olabilirdi (Барцеров, 2003: №483). Nitekim, daha sonraları kendi memuarlarında Çerçil yazıyordu: “Ermeni iddiaları o derecede sağlanmıştı ki ... Şimdiki halde adalet adına lap ağını çıkarıyorlardı” (Барцеров, 2003: iş.№584).

Azerbaycan'a yönelik bu haksız tutum, Sovyet Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti Halk Komiseri Başkanı N.Solovyev tarafından V. Lenin'e yazdığı mektupta şöyle ifade ediliyordu: “Moskova için umutlar vardı. Ancak Gürcistan ve Ermenistan ile yapılan sözleşmeler ve bu cumhuriyetlere Azerbaycan topraklarının bir bölümünün verilmesi müslüman nüfusun bu umutlarını öldürmediyse de,

ona karşı tereddütler yarattı. Müslüman kitleler nəzərinçə, Moskova hem Azerbaycan'ı işgal etti, hem de Azerbaycan'dan Gürcistan ve Ermenistan'a pay da verdi. Gürcistan ile yapılan görüşmelerde Azerbaycan heyetini gürcünün temsil etmesi, Ermenistan görüşmelerde ise Ermeni'nin temsil etmesi Azerbaycan için hakarete dönüştür. Müslümanlar baş açabiliyor ki, ne için görüşmelerde Gürcistan tarafını sadece Gürcüler, Ermenistan tarafını ise sadece Ermeniler temsil ettikleri halde, onların temsilcileri bu görüşmelerde olmayıp. Baştan başa müslüman nüfusundan ibaret olan Azerbaycan topraklarının bir kısmının, büyük ekonomik ve stratejik öneme sahip demiryolunun Ermenistan'a verilmesini, ayrıca Azerbaycan'ı Türkiye'ye bağlayan tek koridorun işgalini içeren Ermenistan'la yapılan sözleşme, nüfus üzerinde büyük bir etki yarattı. Kendini komünist olarak adlandıran Azerbaycan KP MK-nın bazı üyeleri bu antlaşmanın, aslında ise, bilerek veya, bilmeyerek milliyetçilik eden merkezdeki prestijli ermenilerin talimatı ile tertip edildiğini iddia ediyorlarsa, basit müslüman onun hakkında ne demelidir?” (Həsənli, 2012: 15).

Ben bizde temsilcisi Nerimanov olan Müslümanlara güvenmekte ihtiyat ediyorum diyen G.Çiçerin merkezin dış politikasında Doğu politikasının belirlenmesi ve gerçekleşmesinde esas üstün konumlara sahipti. Onun və müavini L.Qaraxan`ın ermeni yönlü pozisyonu, Sovyet Rusya'nın Güney Kafkasya Politikasını daha henüz sovetleşmeyen ermeni ve gürcü faktörü üzerinde kurmaya öncelik vermesi,

Azerbaycanlılara karşı yürütülen ikili bir politika idi. Bu da sonuç itibarıyla Azerbaycan topraklarının parça parça işgaline ivme vermekte ve güçlü etki göstermekte idi. Müslüman nüfus arasında bile durum kesin kabul edilmiyor, olup bitenlere karşı direniş devam ediyordu.

İşgal devam ediyordu. Neriman Nerimanov 31 Temmuz'da Moskova'ya yetişmiş Behbud Şahtatınskinin Ağustosun başlarında ülkede durum hakkında bilgilendirerek yazıyordu: “Ermeni haydut çeteleri sınır köylerini tamamen talayıblar, son zamanlarda savaşa benzer bir şey gidiyor, daha doğrusu, savaş değil, ermenilerin Azerbaycan topraklarını sistematik ele geçirmesi süreci devam

ediyor. Son veriler, Ermeni nizam birliklerinin savunma amaçlı olduğunu gösteriyor. Son bilgiler Ermeni düzenli birliklerinin zaten Gorus'ta olduğunu gösteriyor. Yoldaş Çiçerin bana yazıyor: “Biz milli katliama yol veremeyiz, Azerbaycan parçaları hareket etmemelidir” vb. Ancak Ermenilerin Ermenistan'ın sınırında bulunan müslüman köylerin kırılmasına, yok olmasına neden izin veriliyor? Cicerin merkezin izlediği politikanın sonuçlarının şimdi olanlar olacağını göremedi. Teleqramlarının birinde yoldaş Çiçerin diyor ki, ben onu bu konuda itham ediyorum. Fakat eğer sohbet Çiçerin'e itirazdan gidiyorsa, böyle olduğu halde ben gerek onlarca itiraz beyan edem. Bu antlaşmazlıkların olmaması için lap evvelden bu satqın Ermenistan'a karşı sağlam siyaset yürütmek gerekiyordu “ (N.Nərimanovun B.Şahtaxinskiyə məktubu. Avqust, 1920).

8 Eylül 1920 tarihli telgrafında Nariman Narimanov, Nahçıvan'daki pozisyonu için Behbud Shahtakhtin'e teşekkürlerini ilettiler: “Sevgili Behbud! Nahçıvan için teşekkür ederiz. Gördüğünüz gibi, işin nerede olduğunu zaten biliyorsunuz ve düz hareket edersin (RDSSTA: f. 588, s. 2, i.177:64).

Bu dönem Rusya'nın Azerbaycan'la ilgili meseleleri Azerbaycan hükümetini bilgilendirmeden Ermenistan müzakere etmesi Kremle Azerbaycan'ın ittifak kapatması hakkında görüşmelerin formal nitelik taşıdığını ve eşit ilişkilerin sadece görüntü yarattığını gösterdi. Aslında, 30 Eylül 1920'de Moskova'da üç aylık öğretilen sonra RSFSR ile Azerbaycan SSC arasında askeri-ekonomik birlik hakkında temel sözleşmenin bağlanması siyasi ve ekonomik bağımsızlığın son işaretlerinden mahrum edilmesini yasallaştırmıştır. Özünde, eski çarlık Rusyası'nın bölgesinde Azerbaycan, Sovyet modelinin “merkezi” ve “çevreleri” arasındaki etkileşim modelini test eden ilk cumhuriyetlerden biri oldu.

10 Ekim 1920 yılında I. Stalin “Pravda” gazetesinde yayımlanan makalesinde, Azerbaycan ile yapılan antlaşmayı “en yüksek özerklik biçimi” gibi tarifleyirdi (Stalin, 1947: 351). İki yıl sonra, bu fikir Sovyetler Birliği Antlaşması'nın temeli oldu. Maalesef Moskova için mümkün olduğunca verimli olan ikili ilişkilerin kaydı Azerbaycan yönetimi için önemli olan cumhuriyetin toprak bütünlüğü meselesinin çözümüne yol çıkarmadı. Tarihi ve etnografik faktörler dikkate alınmadan kural olarak, Azerbaycan SSC'nin çıkarlarına zarar vurmamakla Azerbaycan'la Ermenistan arasındaki sınırlar yeniden düzeltilmekde devam ediyordu.

23 Eylül'de Legran'ın Çiçerin'e ve Lenin'e olan telgraflarından açıkça görülüyor ki, Zengezur ve Nahçıvan'ın Azerbaycan'dan sınır dışı edilmesi, yalnızca Ermenilerin temelsiz iddiaları için değil, aynı zamanda merkezin hem Türkiye'ye hem de güneye (Tebriz'e) geniş kapsamlı nüfuzu için de önemliydi. Azerbaycan için verilen herhangi bir kararın Azerbaycan'ın yok, Moskova'nın bakış açısından “makul” olması yeterli kabul ediliyordu: “Zengezur ve Nahçıvan'ın Ermenistan'a transferinden (tehcir) korkmamalıyız, birincisi bu bize yakın Türkiye ve Tebriz yönünde gerekir, ikincisi, Zengezur gerçekten ermeni bölgesidir, üçüncüsü, Azerbaycan'ın toprak iddiaları ile hesaplaşmak olmaz, çünkü Ermenistan'a taviz edilmezse, sonra transit konusunda onlardan hiçbir ödün beklenemez. Moskova'nın

arazi konusunda objektif siyasi hesaplasmaya dayalı herhangi bir kararı, hiç şüphesiz Azerbaycan için kabul edilebilir. arabağ'a gelince, onu Azerbaycana birleştirilmesine (Yine de birleştirilmesi, bünyesinde kalması yok-G.İ.) Israr etmek olur” (№ 827, 1920:17)

15 Ekim 1920'de, Bağımsız Devletler Topluluğu Komünist Partisi Merkez Komitesi Kafkas Bürosu Başkanlığı, bir kez daha, Gürcistan ve Ermenistan'a yönelik barış politikası izlemenin önemini vurguluyor (RDSSTA, f.64, s.1, i.1: v.30 arx.). N.Nerimanov V.İ.Lenin'e gönderdiği mektubunda buna bile ilişki bildiriyordu: “... Merkezden gelen temsilciler her gün ellerinde olan mandalara göre bazı sebeplerle tanınmış halk komissarına uymak konusunda bize talimat verirler. Sevgili Vladimir İlyiç, “Bağımsız Azerbaycan” kendi dilinizden gelmedi mi? Çünkü işte buna dayanarak, biz Müsavatın kurduğu fitnelemegi yok etmegi başardık. Şimdi durum şöyle bir şekil alır: hep Denikini desteklemiş Ermenistan bağımsızlık kazanmış, ayrıca Azerbaycan'ın topraklarını almıştır. Şimdiye kadar ikili politika izleyen Gürcistan, bağımsızlık kazandı. Üç cumhuriyetten birinci olarak Sovyet Rusya koynuna atılmış Azerbaycan ise hem arazisini hem de bağımsızlığını kaybetmiştir...” Şimdi durum şöyle bir şekil alır: hep Denikini desteklemiş Ermenistan bağımsızlık kazanmış, ayrıca Azerbaycan'ın topraklarını almıştır. Şimdiye kadar ikili politika izleyen Gürcistan, bağımsızlık kazandı. Üç cumhuriyetten birinci olarak Sovyet Rusya koynuna atılmış Azerbaycan ise hem arazisini hem de bağımsızlığını kaybetmiştir ... “(Nerimanov,1992:62). Doğal olarak, bu bölgede Rusya'nın ikili pozisyon sergilemesi onun “tek ve bölünmez” emperyal çıkarlarından ileri geliyordu. Sovyet Azerbaycan'ı bilgilendirmeden Rusya'nın Azerbaycan topraklarının kaderi ile ilgili Ermenistan ile yapılan görüşmeler sonucunda, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü ihlal eden ikinci antlaşma 28 Ekim 1920'de imzalandı.

Bu Sözleşme Ararat Cumhuriyeti döneminde uygulanmasa da, Ermenistan SSR'nin sovyetleşmeden bir gün sonra yeniden Azerbaycan SSR-e tehlike oluşturmuştu. 30 Kasım 1920'de, G. Orconikidze'nin Kremlin'de yönettiği Komünist Parti Merkez Komitesi (Bolşevikler) Siyasi Bürosu ve Organizasyon Bürosu'nun ortak toplantısında, Nahçıvan ve Zengezur'un Ermenistan'a taşınması kararının Moskova'nın Ermenistan'ın taşnak hükümeti'ne olan tüm taahhütlerini yerine getirmeye istekli olduğunu gösterdi (ARPIİSPİHDA: F. 1, siy.1, iş.24:52).

Bu planların tam olarak uygulanmasının önündeki tek engel Haziran 1920'den itibaren, bölge nüfusunu ermeni silahlı kuvvetleri'nden devam eden saldırılara karşı korumak için türk askerlerinin Nahçıvan'da olmasıydı.

24 Ekim 1920 yılında Leqran`ın Çiçerin'e teleqramında söyleniyordu: “Görüşmeler sonucunda bizim projenin transit ve iletişim hakkında önemli paragraflarında ermenilerin razılaşması açıklandı.

Benim tarafımdan bildirilib ki, Azerbaycan'ın katılımı olmadan bu sorun çözülemez ve biz bu meseleyi Azerbaycan'ın karşısında ancak Ermenistan Karabağ'dan vazgeçtiği takdirde qoyabiliriz.

Uzun tartışmalardan sonra ermeniler Karabağ'dan belli, hafif şartlarla vazgeçmeye rıza verdiler. ...Sanırım ben Bakü'ye gelinceye Zengezur ve Nahçıvan konusunda Azerbaycan'a bilgi vermek iyi değil. Bu gereksiz alarmlara neden olabilir. Erivan'da görüşmeler bizi herhangi çözüme götürmediğini dikkate almak gerekir. Onlar sadece Ermenistan'ın bize serbest askeri transiti Türkiye'ye ala bileceği koşulları müeyyenleştirirler. Genel olarak, günümüzde, Antantanın Ermenistan'ı ele geçirmek için ciddi çabalar gösterdiği zaman, bizim tarafımızdan ermeni meselesine özellikle dikkatli ve özenle yaklaşmak gereklidir. “ (№ 853,1920:193).

Girilen 28 Ekim 1920 sözleşmesi ile Ermenistan Zengezur ve Nahçıvanı almakla Karabağ'dan vazgeçmeli idi, hem de ona 2,5 milyon altın ruble borç verilmesi vaat ediliyordu (Документы внешней политики СССР. т II, 1958:728). Ancak, 17 maddeden oluşan bu projenin metni bu bilgiyi doğrulamaz. Madde 1'deki notlarda belirtilirdi: “...RSFSR Türkiye Ermenistanı vilayetlerinin Ermenistan Cumhuriyeti'ne birleştirilmesini adil hesap ediyor ve çeşitli gösterilen alanların ve bölümlerin aslında Ermenistan'a birleştirilmesi amacıyla müttefik devletlere dostluğu etkisini göstermeye hazırdır “ (Tabii ki, bu “dostluk etkisi” nin arkas taraflarında askeri güç, represiyalar, yeni çatışma odakları oluşturarak sivil halkı katliama vermek gibi zorlama faktörleri ile tehditler dururdu.- G.İ.).

Azerbaycan'ın artık RSFSR-in bir parçası olarak gösterildiği 3. madde ise deniyordu ki, “RSFSR-in içerisine giren Ermenistan Cumhuriyeti ile Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin devlet sınırı Ermenistan ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti temsilcilerinin temsil edileceği ve RSFSR-in de iştiraki ile düzenlenecek konferansta belirlenecek.”

4. maddeye göre, “Rusya eski Rusya İmparatorluğu'nun sınırlarına dahil olana bu quberniyaları hiçbir tartışmaya mahal vermeden Ermenistan devletinin toprakları olarak tanıyor: Kars, Erivan, ayrıca Nahçıvan kazasının dışında, Kervansaray ve Dilican şehirleri ile birlikte Yelizavetpol quberniyası Kazak kazasının güney bölümü. Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki tartışmalı bölgeler Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan kazalarının devlet mensubiyeti direkt antlaşmalar olmadıkça referandumla belirleniyor” (№ 860, 1920:201-202.).

15. madde ise Azerbaycan petrolünün Ermenistan'a verilmesine aitti (№ 860, 1920:201-202; Проект мирного договора между РСФСР и Республикой Арменией, 2002). Kanaatimizce, bu antlaşmanın belirtilen bentleri imparatorluk politikasında ermeni tutumunu açıkça desteklediği için şerhe ihtiyaç duyulmuyor.

1 Kasım 1920`de Leqran Çiçerin'e vurduğu teleqramında yazıyordu ki, “Bizim razılaşmamızı makbul kabul edilebilir ve bu Antantanın Ermenistan'ı kendi silahına çevirmek girişimlerini sarsmakta gerçek fırsatlar açıyor (ARPIİSPIHDA: F. 1, siy. 2, i. 59: 61).

Sovyet Rusya ve taşnak Ermenistanı arasında bu antlaşmanın bağlanması AK (b) P MK Siyasibüro'sunun Stalin ve Orconikidzenin katılımı ile 14 Kasım 1920'de AK (b) P MK'nın RK (b) P MK Qafqz Bürosu ile düzenlediği ortak oturumun stenoqramında da onay buluyor. Erivan'daki görüşmelerde, Legran'ın Ermenistan'daki durumla ilgili raporu dinlendi ve bir karar alınıyor. Rusya-Ermenistan arasında müzakere edilen sözleşme projesindeki uygun "b" bendi tartışılırken karara alınmıştı ki, "Nahçıvan ve Zengezur'un Ermenistan'a verilmesi için önerilen madde hem siyasi hem de stratejik ilişkilerde kârlı değil ve ancak başarısız olduğunda uygulanabilir." Kesin kararı Stalin'in RKP (b) MK-da konuyla ilgili görüşmeler aparandan sonra açıklamak gerektir. Bu teklif sadece gözetimsiz bırakıldığında uygulanabilir, Kararın "q" bendinde ise Nahçıvan ve Zengezur hakkında Siyasi Büronun görüşünün haklı çıkarması talimatı Nerimanova tapşırılıyor. (ARPIİSPİHDA: F. 1, s. 1, i. 22: 17, 19; ARPIİ SSA, f.1, s.1, i.22: v.20)

Azerbaycan topraklarının verilmesi hususunda RSFSR-in konumu belli idi. Bu Orconikidze'nin sözlerinde şöyle ifade ediliyordu: "..Bu gün malum siyasi durumda Ermenistan'dan kullanımın bize lazım olması istisna değil" (К истории образования Нагорно-Карабахской..., 1989: 33). Bu yüzden Sovyet Ermenistan'ı ve RSFSR arasında 2 dekabr 1920 tarihli sözleşmede Ermenistan yalnızca Zengezur'u tanıyor. (Великая Октябрьская социалистическая революция и победа советской власти в Армении, 1957:441). Aynı zamanda, aynı günde, yani, 2 Aralık'ta devrilen taşnak hükümeti ile Türkiye arasında imzalanan sözleşmeye göre Nahçıvan ve çevre arazileri Türkiye'nin korunmasında kalıyor (ARDA: F.28 c, s.1, iş.55: 86).

Rusya Azerbaycan'a verdiği biçimsel bağımsızlığı giderek iptal etmekle birlikte ülkenin toprak bütünlüğünü de kast etmeye devam ediyordu.

9 Kasım 1920'de Bakü'de AK (b) P MK ve Bakı Komitesinin ortak plenumunun RK (b) P MK Kafkasya Bürosu, Azerbaycan Devrim Komitesi ve Bakü Sovyeti ortak oturumunda İ.Stalin tartışmalı konuların tartışılmasına yönelik tutumu şöyle ifade ediyordu: "Eğer Zengezur ve Nahçıvan kime ait olduğunu bilmek istiyorsanız, onları Ermenistan'ın şimdiki hükümetine vermek olmaz, orada Sovyet hükümeti çıkarsa verilebilir" (ARPIİSPİHDA: F. 1, siy. 1, i. 14:19). Yani, Zengezur ve Nahçıvan'ın transferi, Sovyetleşmeden önce hazırlanmış olan planın bir parçasıydı, sonraki süreçler sadece formal bir nitelik taşıyordu. Bu aşamada, Azerbaycan toprakları Ermenistan'da bir Sovyet hükümetinin kurulması için karlı bir "kalkış" idi. Mevcut siyasi konjonktürde Azerbaycan yalnız bırakılmıştı, Stalin Azerbaycan'ı hiç de bağımsız görmek ve kabul etmek fikrinde değildi ve bunu aynı oturumda açık ifade ediyordu: "Ben Azerbaycan'ın bağımsızlığına karşıyım, komünistler birbirinden bağımsız olmaya bilmez" (ARPIİSPİHDA: F. 1, siy. 1, i. 14:16; № 889).

Ermenistan'da Sovyet hâkimiyetinin kurulması ve AK (b) PMK Siyasi ve Örgüt bürolarının 30 Kasım 1920 tarihinde ortak toplantıları

Sovyet egemenliği 29 Kasım 1920'de Ermenistan'da kuruldu. Kasım 30-da EKP (b) MK Politbüro toplantısında Ermenistan'da Sovyet hakimiyetinin ilan edilmesi hakkında telgraf müzakere edildikten sonra karara alınır: “Sovyet Azerbaycanı ve Sovyet Ermenistanı arasında hiçbir sınır yoktur; Zengezur ve Naxçıvan Ermenistana veriliyor; Karabağ'ın dağlık bölümüne kendi kaderini tayin hakkı veriliyor; Sovyet Azerbaycan'ı Sovyet Ermenistan'ı ile kırılmaz askeri ve ekonomik birliği kapatıyor (özellikle petrol konusunda belirtilmelidir); bu beyannamenin düzenlenmesi Nerimanova havale edilsin “ (ARPIİ SSA: F.1, siy.1, i.24, 51arx.). Bu kararın Nerimanov tarafından Bakü Sovyeti tenteneli toplantısında açıklanması uygun görülüyor.

Sorunun çözümü I. Stalin tarafından ilan edilen şekilde gerçekleştirilmeye başlandı. Çünkü, yukarıda sözü edilen “dostluk etkisinin” inanılmaz yönleri işleyen bir mekanizmaya getirilmişti. Ermenistan'ın sovyetleştirilmesi hakkında Ermenistan Devrim Komitesi'nin telgrafı Bakü'ye ulaşan gibi, 30 Kasım 1920'de AK (b) P MK Siyasi ve Örgüt büroları Q.K.Orconikidze, N.Nerimanov, Q.N.Kaminski, Y.D.Stasova, M.B.Qasımov, A.H.Qarayev , Sarkis (S.A.Danielyan), M.D.Hüseynov, A.P.Serebrovski ve diğerlerinin katılımıyla birlikte toplantı geçirirler. Toplantıda böyle bir karar alınıyor:

- a) ... Sovyet ve Devrim Komitesi adına Ermenistan hükümetine beyanname ile müracaat edilsin;
- b) Tebrik gönderilsin. Sovyet Azerbaycan ile Sovyet Ermenistan arasında sınır olmadığı belirtilsin;
- c) Zengezur ve Nahçıvan Ermenistan'a veriliyor;
- d) Karabağ'ın dağlık bölümüne kendi kaderini tayin hakkı veriliyor;
- e) Sovyet Azerbaycanı Sovyet Ermenistanı ile kırılmaz askeri ve ekonomi birlik yapmaya hazırdır (ARPIİ SSA, f. 1, s. 1, i. 24:v. 51-52).

Ve sonraki maddelerde N.Nermanov'a tüm bunlara ilişkin bir Beyanname hazırlaması ve onu Bakü Konseyi toplantısında duyurulması talimatı verildi.

Bakü Sovyeti'nin 1 Aralık 1920. beyannamesi

Bu karar üzerine hareket eden N.Narimanov, 1 Aralık 1920'de Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulması vesilesiyle Bakü Sovyeti toplantısında bir konuşma yaptı. Tarihe “Nerimanov beyannamesi” olarak giren bu belgede söyleniyordu:

“Sovyet Azerbaycan’ı, Ermenistan ve Zengezur’da en iyi yoldaşlarımızın -komünistlerin masum kanını dökmüş ve döken taşnakların hâkimiyetine karşı emekçi ermeni halkının mücadelesine yardım ederek ilan ediyor ki, bundan böyle hiç bir toprak meselesi yüzyıllardan beri komşu iki halkın:

- Ermenilerin ve müslümanların kanlarını dökmelerine sebep olamaz;
- Zengezur ve Nahçıvan kazaları Sovyet Ermenistan’ın bölünmez parçasıdır;
- Dağlık Karabağ halkı kendi kaderini tayin hakkına sahiptir;
- Zengezur sınırları içinde tüm askeri operasyonlar durdurulacaktır, Sovyet Azerbaycan askerleri buradan çıkarılacaktır.” (Коммунист, 1920, 2 декабря; Dekmejian, 1968: 518).

Boşevik liderlerinin konuşmalarında beyanatla ilgili bildiriliyordu ki, 1 Aralık 1920 tarihinde Sovyet Azerbaycan’ı tartışmalı topraklardan gönüllü olarak vazgeçer ve Nahçıvan, Zengezur ve Dağlık Karabağ’ı Sovyet Ermenistanı’na verilmiştir (Образование СССР..., 1949: 159; Из истории гражданской войны в СССР, 1961: 503-505). Orconikidze bu Beyanatu “insanlık tarihinde benzeri olmayan önemli tarihi eylemi” olarak değerlendirir. Nazaretyan, “Bravo Azerbaycanlılar! Ben yarın basında yüksek sesle konuşmaya başlayacağım” diyordu (RDSSTA, f.85, s.14, i.37:v.1). İ. Stalin ise bunu şöyle yorumlamıştı: “1 Aralık’ta Sovyet Azerbaycan’ı tartışmalı vilayetlerden gönüllü olarak vaz geçiyor ve Zengezur, Nahçıvan ve Dağlık Karabağ’ın (Bildirinin içeriği Yukarı Karabağ ile ilgili burada tahrif edilmiştir) Sovyet Ermenistanı’na verilmesini ilan ediyor.” (Musayev, 1996:29; Stalin, 1947:456).).

Gelişmeler 4 Kasım kararı ile tutarsızdı. Çünkü, АКР МК Siyasi Bürosunun Ermenistan'da Sovyet hakimiyetinin galibiyetiyle bağlı 30 Kasım’da gerçekleştirilen (ARPIİ SSA, f. 1, s.74, i.124:v.51) oturumunda ve Bakü Sovyeti 1 Aralık 1920. yıl beyannamesi (ARPIİ SSA, f. 276, s. 3, i. 87:224-225; Коммунист», 1920, 2 декабря) ile Zengezur tümüyle Sovyet Ermenistanı'na verildi. 30 Kasım 1920 tarihli kararında genellikle, Nahçıvan meselesine değinilmedi. (ARPIİ SSA, f. 1, s.74, i.124:v.58- 59). Böylece, 2 Aralık’ta B. Legran, G. Orconikidze’ye sadece Zengezur’un Ermenistan’ın bünyesine geçmesinin Sovyet Rusya’sı tarafından tanındığını bildirirdi (RDSSTA, f.85, s.14, i.33:v.16). Fakat 30 Kasım kararı ile hazırlanıp, Nerimanov tarafından 1 Aralık’ta ilan edilen bir beyanamede, Zengezur’la birlikte Nahçıvan’ın da Ermenistan’a verilmesi gereği ortaya çıkmıştır ve bu AK (b) P МК-nın 4 ve 30 Kasım tarihli kararları ile çelişiyordu. 1 Aralık’ta Q. Orconikidze B. Leqrana ve Q. Çiçerine çektiği şifreli telgraf da gösteriyordu ki, “Azerbaycan artık Nahçıvan, Zengezur ve Dağlık Karabağ’ı Sovyet Ermenistanı’na vermiştir.” (RDSSTA, 27 f.85, s.14. i.33: v. 12),

2 Aralık'ta o, Lenin ve Stalin'e gönderdiği bildiriye belirtti ki: "Azerbaycan dün artık Nahçıvan, Zengezur ve Dağlık Karabağ'ın Sovyet Ermenistanı'na verildiğini beyan etmiştir." (RDSSTA, f.85, ş.14, i.33: v.20). Orconikidze'nin bu bilgisi Stalin'in emriyle 4 Aralık'ta Pravda gazetesinde yayınlandı (Правда, 1920, 4 декабря). Dilican'da Sovyet yönetimi ilan edildikten sonra Orconikidze'nin Nazaretyan'la direkt hatla konuşma metninde ise o meseleyi şöyle ifade ediliyordu: "Bu gün Bakı Sovetinin muhteşem oturumu oldu ve Nerimanov Azerbaycan hükümetinin beyannamesini okudu. Orada gösteriliyordu: bundan sonra Sovyet Ermenistan'ı ile Sovyet Azerbaycanı arasında hiçbir sınır yoktur, bu günden itibaren Zengezur ve Nahçıvan kazalarının arazisi Sovyet Ermenistanı'nın bölünmez parçasıdır, Dağlık Karabağ'ın halkına ise kendi kaderini tayin hakkı verildi. Petrol ve kerosin her iki müttefik cumhuriyetin refahıdır."(RDSSTA, f.85, s.14, i.37:v.1).

Yani, bu metinde konu, Neriman Nerimanov'un açıklamasında olduğu gibi gösteriliyordu. Tabii ki, meseleyi farklı sunmak Moskova'nın, RKP MK Siyasi Bürosu'nun Azerbaycan'a karşı yürüttüğü farklı pozisyonu göstermekte, artık baskı altında çalışmak zorunda kalan N. Nerimanov'un otoritesinin sarsılması, Azerbaycan topraklarının işgali yönünde yeni temellerin atılması idi. Moskova'nın bu görüşünün esas icracısı ise Q. Orconikidze olduğuna ilişkin Almanya'nın Humbolt Üniversitesi profesörü Baberovski yazıyordu ki, henüz 1920 yazında Orconikidze'nin baskısıyla Neriman Nerimanov Zengezur, Karabağ ve Nahçıvan'ın Ermenistan'a katılmasını vaat vermek mecburiyetinde kalmıştı (Баберовски, 2010:237; Hesenli, 2012: 189). Neriman Nerimanov'un beyanatında Zengezur ve Nahçıvan kazalarının arazisinin Sovyet Ermenistanı'nın bir parçası olarak tanınması fikrinin ilanı mevcut tarihi sıkıntıdan ve herhangi bir "dostluk ilişkisi" nden kaynaklansa bile, onun Azerbaycan'la ilgili hem yakın, hem de uzun vadeli siyasi öngörüyle değerlendirildiği yanlıştı. Bu yanlıştan hem ermeniler hem de onların himaye edenler faydalandılar. Bu bir tarafa, merkezin gösterdiği "siyasi serap" bütün çıplaklığı ile ortada idi. Azerbaycan yetkilileri şu veya bu şekilde itirazlarını bildirirdiler, ama sonuç önceden belli idi. Merkezin toprak anlaşmazlıklarını çözme konusundaki tutumunun devam etmesinin nedenlerinden biri, Türkiye-Azerbaycan yakınlaşmasının önlenmesi ve Ermenistan'ın bu konudaki tutumunun güçlendirilmesinin patron gerekliliğiydi.

Sarıkamış Operasyonu ve Gümrü'nün taşnak ermenileri'nden temizlenmesi ve Nahçıvan

28 Eylül 1920` de Türk ordusu doğu cephesinde Kazım Karabekir Paşa'nın yönetimi ile saldırı operasyonlarına başladı. Sarıkamış bölgesi Ermeni topluluklarından temizlendi ve Ekim sonlarında Kars ele geçirildi. 7 Kasım'da Türk birlikleri Gümrü'nü kurtardı ve böylece Ermeniler barış istemeye zorlandılar. Barış görüşmelerinde Türkiye hükümeti Kazım Karabekir Paşa tarafından ve Ermeni hükümeti A. Hatisyan tarafından temsil edildi. Ermenilerin Rusya ile anlaşmadan karar verebilmesi ile ilgili endişe Rusya'ya da barış görüşmeleri sırasında aracılık etmeye mecbur etmişti.

11 Kasım 1920'de Dışişleri Komiseri Çiçerin TBMM hükümeti başkanı Mustafa Kamal'a, Doğu Cephesi Komutanı K. Garabekir'e, Ermenistan Bakanlar Kurulu Başkanı Vratsyan'a ve Sovyet Rusya Ermenistan'daki temsilcisi B.Leqranlı radyo aracılığıyla telgraf gönderdi.

Telgrafta deniliyordu ki: “Ermenistan’ın Türkiye ile Ermenistan arasında arabuluculuk talebini Sovyet Rusyası kabul etmiştir ve bu amaçla askeri operasyonların durdurulması için üzerine düşen yükümlülükleri yerine getireceğini bildirir” (Документы внешней политики СССР. т III...,1959:325).

Diğer taraftan Sovyet Rusya, Türkiye ile Ermenistan arasındaki barış görüşmelerinin gerçekliği ve

Türk-Ermenistan sınırının kesin olarak belirlenmesinden şüphe etmediklerini belirtmiştir (Документы внешней политики СССР. т II...,1958:554-555). Bununla da yetinmeyen Rusya Moskova görüşmeleri sırasında (Mayıs ve Temmuz aylarında taşnak temsilcileri ile Temmuz ve Ağustos aylarında TBMM heyeti ile) Türkiye-Ermenistan sınırının tanımında etnografik faktörlerin esas olarak dikkate alınması şartını ileri sürüyordu. (Документы внешней политики СССР. т II..., 1958:726-727). Bunun nedeni, Sovyet Rusya’sının Kafkasta kendi siyasetini gerçekleştirmesine bağlı aktif rol oynamak istemesiydi. 28 Kasım’da Cicerin, Türk-Ermeni görüşmelerine aracılık etmesi için Budu Mdivani’yi Gümrü’ye gönderdi. Ancak Kazım Paşa, Ermenilerin bütün şartları kabul ettiğini ve Sovyet müdahalesine ihtiyaç duymadıklarını belirtti (Yerasimos, 1979:199). Ama Karabekir’in sert tepkisi Türk-Sovyet ilişkilerine bir engel olmadı ve Sovyet hükümeti arabuluculuktan vazgeçmedi.

B.Şahtatinski konuyla ilgili durumu ve siyasi yürüyüşleri tahlil ederek Kazım Karabekir Paşa’ya Rusya’nın güvenilir müttefik olmadığını peşimançılık ve maatteessüf içinde yazıyordu:” “Sovyet Rusyası’na daha iyi bilinmektedir ki, rus devrimine birinci türkler cevap verdiler, onlar Rusya’nın Azerbaycan üzerinden devrimci Türkiye ile ilişki kurması ümidiyle Azerbaycan’da darbeye katkıda bulundular. Ancak Rusya herhangi bir temas kurmak için hiçbir önlem almadı. Ardından Rusya, Türkiye’ye, Antanta’nın en sadık müttefiki olan Ermenistan’a saldırma fikrinden vazgeçmesini teklif etti. Her ne kadar, bizimle Antanta’nın mücadelesinde Ermenistan bizi her zaman arkadan vururdu, biz yine de Rusya ikna kalsın diye kaçınmaya karar verdik. Tüm bunlardan sonra Sovyet Rusya’sı Anadolu’nun bazı hisselerini Ermenistan’a vermeyi talep etti. Devrimin yararına Türkiye Azerbaycan’da Ermenistan’dan daha canlı bir müslüman devletini yıktı. Rusya ise bu Ermenistan’ın Azerbaycan’da Rusya’ya karşı ortak çıkmak için Gürcistan, Persiya ve Ermenistan’dan oluşan koalisyonunu kurmaya çalıştığı bir zamanda daha güçlü zarar vermek için Türkiye ve Azerbaycan’ın hesabına ermenilersiz Büyük Ermenistan kurmak istedi. Sonunda Rusya, Nahçıvan’ı Ermenistan’a verdi. Bu Türklerin Rusya ile irtibata geçen tek koridor idi. Rusya’nın bu adımıyla, Türk devrimini destekleyen tüm militanlar, Rusya’nın herhangi bir desteğine olan güvenlerini kaybeden Türk

kitlelerinin önünde neredeyse silahsızlandılar. Öte yandan, Azerbaycan'da inanılmaz dehşetlerle ilgili haberler başlamıştır. Bunlar hepsi bütövlükdə düşmanlarımıza esas verdi ki, Rusya'dan herhangi bir yardım beklenilmez, hem de onunla dikkatli olmak gerekir.

Sonunda, Rusya operasyonda herhangi bir askeri destek olmadan Sarıkamış ve Nahçıvan'ı tutuklamamıza izin verdi. O zamanlar, ermeniler Oltinsk bölgesine saldırmaya ve oradaki müs-lümanların soykırımını üstlenmeye başladı. Türk halkının sabrı tükendi ve o, taşnakları cezalandırmayı talep etti. Karşımda olan görev kolay değildi, çünkü sadece Ermenistan'a galip gelmek o kadar da zor bir iş değil, ama herkes diyordu ki saldırı sırasında biz ermeni-gürcü ordusuyla savaşmak zorunda kalacağız, bu yüzden ben sadece ermeni değil, hem de gürcü ordusuna galip gelen gücü toplamalı idim.

Bize net bilinmektedir ki, Ermenistan'daki ilerlememiz, Rusya'ya sınırlarımızı aşan bir istilacı olarak girmeye çalıştığımız anlamına geliyor. Bu konuda Antanta ile bir antlaşmamız olduğunu düşünüyorlar.

Böylece, hatta büyük fedakarlıklar gerektiren ve ortak bir düşmana yönelmiş hareketlerimizden herhangi biri bize karşı güvensizlik ve şüphe törediyor.

İki ülkenin görevi çok büyüktür. Makamın şartı ve mücadele eden devrimci ülkelerin hayatı çıkarları belli antlaşmaya gelmeyi ve bu antlaşmanın çerçevesinde batı imperalizmini imha etmeye devam etmeyi gerektirir” (№ 932, 1920:261).

Tabii ki, olayların sonraki gidişinde Naxçıvanla bağlı Türkiye'nin kesin direniş göstermesi Rusya'nın güvenli ve dayanıklı müttefik olarak görmemelerinden kaynaklanıyordu.

Gümrü Barış Antlaşması (2 Aralık 1920) ve Nahçıvan sorunu

27 Kasım'da, Ermeniler resmen Sevr Antlaşması'nı tanımadıklarını duyurdular. Böylece Türk topraklarına yönelik iddialarını bıraktılar. Sonuçta bir hafta süren tartışmalardan sonra Türkiye taşnak Ermenistanla savaşa son vererek 2 Aralık 1920'de Gümrü (Gümrü) barış antlaşmasını imzaladı. 18 maddeden oluşan sözleşmeyi Türkiye tarafından Doğu Cephesi'ne başkanlık yapan Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Valisi Hamit Bey, Erzurum Milletvekili Süleyman Necati Bey ve Ermenistan Cumhuriyeti adına eski başbakan Aleksander Hatisyan, eski Maliye Bakanı Avram Gilhandanyan, İçişleri Bakan yardımcısı Stepan Gorganyan imzaladılar. Bu antlaşma Erivan ve Göyçe gölü çevresi hariç, tüm Ermenistan toprakları Türkiye'ye verildi. (İşkender, 2000:92; Документы внешней политики СССР.Т.III, 1959:675).

Gümrü antlaşmasının 2. maddesinde taraflar Nahçıvan bölgesi ile ilgili aşağıdakılara razı olmuşlardır: Ermenistan Kuku dağı, Hamasür dağı, Kurdkulak köyü, Sayat dağı, Arpaçay evleri, Gamarli dağı, Saray çeşme dağları, Ararat istasyonu, Aras nehri yakınlarındaki Düşük Karasuyun döküldüğü yerden geçen şeridin güneyindeki (Nahçıvan, Şahtaxtı, Şerur) araziye, daha sonra referandumla belirlenecek yönetim formuna ve bu idarenin kapsayacağı topraklara karışmayacak şimdiki arazide, hele ki, Türkiye'nin himayesinde yerel yönetim oluşturulacaktır.

Sözleşmenin 12. maddesi uyarınca ise Türkiye hükümeti Şerur, Nahçıvan, Şahtaxtı ve Culfa yolu ile geçiş özgürlüğünü güvence altına almıştır. Gümrü antlaşmasına göre, Devali ve Arazdeyen'den hariç, bugünkü Nahçıvan'ın sınırları, neredeyse atanmıştı. Ancak bazı nedenlerden dolayı, tarihsel olarak türk bölgeleri, Uluhanlı, Gamarli ve en önemlisi ise 1920 yılına kadar Nahçıvanı ermeni saldırılarından koruyan Büyük Vedi ve çevresindeki bir çok köyler ermenilere verilmişti. Bunun sonucunda Nahçıvan'ın kuzeybatı sınırı Devali olmuştu.

Bu antlaşma Sovyet Rusya'sı ve Sovyet Ermenistan'ın endişesini artırıyor. Rus temsilcisi Mdivani, 3 Aralık'ta, Doğu Cephesi'nin komutanı Kazim Karabekir'den Nahçıvan'ın Ermenistan'a verilmesini istese de red cevabı alır ve bununlada Sovyet Ermenistanı Gümrü antlaşmasını tanımadığını ilan eder. Sovyet Rusya, taşnaklar tarafından imzalanan Gümrü antlaşmasını kabul etmedi. Ne yazık ki, Azerbaycan tarafı da bu antlaşmayı reddetti. N.Nərimanov, M. Hüseyinov ve Şahtahinski tarafından imzalanmış ve Azerbaycan Sovyet hükümetinin tutumunu yansıtan beynamede gösteriliyordu ki, taşnak hükümeti ermeni nüfusu tarafından devrilmiş, bu nedenle onlar tarafından imzalanan bu antlaşmanın yasal gücü yoktur. (İbrahimzadə, 2007:8)

2 Aralık 1920.yıl tarihli sözleşme ve Nahçıvan

Azerbaycan yönetiminin, merkezin baskısıyla 1 Aralık' da attığı adım, 2 Aralık 1920 de RSFSR ile Sovyet Ermenistanı arasında imzalanan askeri-siyasi sözleşmenin özel maddeleri ile daha da güçlendirildi. Öyle ki, 2 Aralık'ta RSFSR'in yetkili temsilcisi Leğran ile Ermenistan Taşnak temsilcileri arasında Ermenistan'da Sovyet Cumhuriyeti ilan edilmesi konusunda imzalanan antlaşmaya göre Sovyet Ermenistanı'nın arazisi belirlendi: Erivan kuberniyası, Zengezur kazasının bir bölümü, Kazak kazasının bir bölümü, Kars vilayeti ve Tiflis bölgesinin bir bölümü (Документы внешней политики СССР. т.IV..., 1960:711). Bu antlaşmayla Şerur-Dereleyez, Nahçıvan, Novobayazid Kaza'sının, eski Erivan kuberniyasının bir bölümü, Zengezur ve Kazak kazasının, geçmiş Yelizavetpol kuberniyasının bir bölümünün Ermenistan arazisine dâhil edilmesi nedeniyle genişletildi.

Zengezur'un Nahçıvan ve Azerbaycan arasında bir bölge olduğu bilinmektedir. Nahçıvan'ı Azerbaycan'dan almak için ilk Zengezur'u almak gerekiyordu. Ve bu tutarlı bir şekilde planlı yerine

getiriliyordu. Bu antlaşmanın 3. maddesinde Rusya Sovyet Hükümeti Erivanuberniyasının ..., Zengezur kazasının Ermenistan SSR arazisinin dahil olmasını tartışmasız tanıdığı kayıt ediyordu (Musayev, 1996: 269). Böylece ruslar ile ermeniler arasında Azerbaycan toprakları etrafında bir sonraki antlaşma bu aşama için sonuçlandırıldı.

Bu nedenle, RSFSR ile ESSR arasında yapılan 3 maddeden oluşan antlaşma bu kararı pekiştirdi: RSFSR, Zengezur kazasını Ermenistan SSR bünyesinde tartışmasız arazi gibi girmesini sağladı. Ancak, son nüfus sayımına göre, Zengezur'da 99.257 ermeni ve 123.095 müslüman yaşamaktaydı (RDSSTA, f.5, s.1, i.2796: v.4). Şüphesiz, bu yapı, Zengezur'un bir kısmının Azerbaycan'da kalması açısından çok önemli bir rol oynadı. Genel olarak, Azerbaycan'ın eski Zengezur kazasının 7674.12 kilometrekare üzerinden yarıdan fazlası, 4424.787 kilometrekare toprak alanı Ermenistan'a verildi (ARDA: f.28, s.1, i.155:v. 19-20).

Nahçıvan topraklarını Azerbaycan'dan Ermenistan'a ayıran Zengezur bölgesinin transferi, Nahçıvan'ın özerkliğini gerektiriyordu. Ermenistan SSC hükümeti Nahçıvanı ilhak etmek için yeni girişimler göstermekte devam ediyor. 5 Aralık'ta Nahçıvan'ın Ermenistan'a verilmesi haberi Nahçıvan'da itirazla karşılanır. Şahtatinski Nahçıvan'a geliyor. Meseleye Bakü'de itiraz edeceğini bildirir.

Bellidir ki, 4 Haziran 1918 tarihli Batum antlaşmasına göre Nahçıvan Türkiye'ye geçtiğinden Türkler bu bölgeye kendi toprakları gibi bakıyorlardı. 20 Aralık'ta Kazım Karabekir Paşa, Nahçıvan'ın Gümrü Antlaşması uyarınca Türkiye'nin himayesinde olduğunu belirtiyor. Bu nedenle, 1920 yılının sonlarında Ermenistan Devrim Komitesi Nahçıvan bölgesi ile ilgili seri iki beyanname veriyor. 26 Aralık tarihli beyanname ile ilk defa Nahçıvan'ın bağımsızlığını kabul etmiyor. 28 Aralık'ta verilen ikinci beyanname'de ise Nahçıvanı bağımsız Sovyet Cumhuriyeti olarak tanıdığını ve Nahçıvan'a karşı herhangi toprak iddialarından vazgeçtiğini bildiriyor. Bölgenin Azerbaycan dahilinde değil, bağımsız bir cumhuriyet olarak tanınması, Ermenistan'ın gelecek planları için atılmış bir adım idi (Hacıyev, 2004:8).

Nahçıvan'ın bağımsızlığını Ukrayna SSC, Ermenistan SSC, Dağıstan Özerk Cumhuriyeti, Maku Hanlığı, Tebriz Hâkimi tarafından tanınmıştı. Ocak 1921'deki Nahçıvan'da düzenlenen mitingde konuşan General Weyssel bey'in "kan dökülmesine izin verilmemesi ve halkın bağımsızlık sorununun Moskova konferansı tarafından çözüleceği beklentisine bağlı kalması" yönünde çağrıda bulunması tesadüf değil. (Ünüvar, 1948:79)

1920 yılın sonu 1921 yılın başları Nahçıvan'da başlayan olaylarla Azerbaycan Devrim Komitesi'nin 1 Aralık 1920 tarihli beyanamesi ve Ermeni Devrim Komitesi'nin ve 26 ve 28 Aralık 1920 tarihlerinde yapılan bildirimler de geçersiz sayıldı. (ARSPIHDA, f. 12, siy. 3, iş 7410, v. 12).

Bundan sonra ilk önce Türklere Nahçıvan'ın Azerbaycan'a bağlı olmakla muhtariyet verileceğine ait garanti verilmeli ve bunun için Moskova'nın isteği gerekliydi.

Bölgedeki Azerbaycan halkının tutumu ve açık şekilde gösterdikleri irade ermenilerin planlarını alt üst etti. Türkiye, RSFSR, Azerbaycan ve Ermenistan'ın Ocak 1921'de katılımıyla yapılan bir ankette, Nahçıvan nüfusunun yüzde 90'ından fazlası, ilçenin muhtariyet statüsünde Azerbaycan'ın SSCB'de kalması için oy kullandı. (13, 269-301; 2, T.VI, 177; 165, 48).

Türk-Rus görüşmelerinde Aazərbaycanın toprak bütünlüğü meselesi ve Azerbaycan yetkililerinin tutumu. Moskova ve Kars konferansları: Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın sınırları içinde tutulması

Sovyet Rusya'sı ile ermeni taşnakları arasındaki 10 Ağustos antlaşmasından sonra, ilk rus-türk resmi toplantısı 13 Ağustos'ta Moskova'da gerçekleşti. G.Çiçerin'in Van ve Bitlis vilayetlerinin Ermenistan'a verilmesi talepleri yüzünden bu görüşmede hiçbir sonuç hasıl olmadı. G.Çiçerin'in Anadolu'dan Ermeniler için toprak istemesi ile ilgili tutumunun değişmez kalması 17-24 Ağustos tarihleri arasında 8 maddeden oluşan hazırlanmış yeni antlaşmanın imzalanması yolunda en büyük engel oldu. Sonuç olarak antlaşma imzalanmadı, müzakereler durduruldu. Ama geri dönen Türk temsilcileri ile Anadolu'ya Sovyet mali ve askeri yardımları gönderildi (Tengirşek,1967: 178-181).

Anlaşılan, Ermenistan'ın Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı toprak iddialarına dayanan “ermenî sorunu”, Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği arasında bir ittifak kurulmasının önündeki önemli bir engel idi.

Sorunun çözümünde B. Şahtatinski önemli bir yer tutuyor. 1920 yılının ikinci yarısında Moskova'ya Lenin ve Stalin'e gönderilen telgraflarda bolşevik liderliğini Türkiye'deki ulusal özgürlük hareketine destek vermeye ve onu sözde “ermenî meselesi” ile ilişkilendirmemeye çağırırdı.

Nitekim, 1920 yılı 20 Eylül B.Şahtatinski yine de V.Lenin'e Azerbaycan hakkında ve bununla ilgili Kafkasya'da, Türkiye ve İran'da durum hakkında ayrıntılı bir rapor sunuyor. O bolşeviklerin Doğu politikasını sert eleştirerek söylüyordu ki: “Azerbaycan halkı Nahçıvan'ın Ermenistan'a verilmesi konusunda haberden dehşete gelmiş. Uç yıl boyunca İngiltere, İran ve Ermenistan var güçleriyle bu önemli stratejik, ekonomik ve siyasi demiryolu hattını ele almaya can atıyorlardı, ancak bölgenin çalışkan insanları bu önemli yeri kanı pahasına koruyabildi ve Sovyetlerin düşmanlarına teslim etmedi ... Azerbaycan'ın şahsında biz Gürcistan, Ermenistan, İran ve Türkiye'ye göstermeliydik ki, Sovyet Rusya politikası bu ülkelerin halklarına ne verebilir ... Ancak biz yandan birbiri ardına siyasi hatalar bırakıldı, Doğu ülkelerinin sempatileri İngiltere'nin lehine değişmeye başladı ... Türkiye ile ittifak bize onların etkisinden Doğu'da emperyalistlere karşı mücadelede daha

geniş bir kullanım sağlayabilir, ancak Türklerle en yoğun ve dostça birliği oluşturmak için sözlerimiz ve çalışmalarımız politikamızla uyumlu olmalıdır. Ama bu bilinçli görünüyor ... Nahçıvan beldesinin verilmesi sonucunda Türkiye ile ulaşımın durdurulma ihtimali, özellikle de Türklerin taşnaklara saldırmasının yasaklanması ile ilgili, Rusya tarafından yakın gelecekte Ermenistan'a Anadolu'nun bazı vilayetlerinin verilmesi ile ilgili ehyamlar türklerde çarpıcı izlenim yaratıyor. Onlar bizim Doğu'da siyasetimizin ciddiyetine güvenini kaybediyorlar. Daha sonra, o belirtiyor ki İngiltere'nin aracılığı ile Gürcistan, Ermenistan ve İran Azerbaycanı elde etmek amacıyla Rusya'ya karşı genel bir konuşma yapmak için müsavatchılarla mutabık ediyorlar. Bunun yerine, Gürcistan Zagatala dairesini ve tercihli olarak petrol alma hakkını kazanıyor, Ermenistan Zengezur ve Nahçıvan toprakları ele geçiriyor, İran ise, müslüman ülkeyle ilgili olarak “müslüman borcunu” yerine getiriyor ...” (Ленин В. И. Полное собрание сочинений, т. 44, Москва, 1974, с. 340- 342;. АПДУДПАР: Ф.1,оп.1. д.2(а): 26; İbrahimzadə, 2007:81).

B. Şahtahtinski 11 Aralık 1920'de Aleksandropol şehrinden Bakü'ye M.Hüseynov ve G.Orconikidze'ye gönderdiği telgrafta Türkiye ile yeni ilişkiler kurma tutumunu da ifade ediyordu: “Kazım Karabekir ve Milli Meclis'in önde gelen üyeleri ve diğer önemli şahsiyetlerle görüş alışverişinde bulunduktan sonra buna kesinlikle inanıyorum ki, türkler sadece Rusya ile kalıcı bir birlik istiyorlar” (ARPIİ SSA, № 354: 1-2).

1920 yılının sonbaharında Türkiye'nin Ermenistan'a karşı askeri operasyonlara başlaması ve sonuçta taşnak Ermenistanı ile Gümrü antlaşmasını kapatması Rusya'nın endişesine neden oldu. Diğer taraftan, Türkiye'nin Batı devletleri ile anlaşma bileceyi ihtimalinin fazla olduğunu duyan Sovyet Rusya'sı “Doğu Anadolu'daki ermenilere toprak verilmesi” ile bağlantılı önceki konumunu değiştirdi. Moskova hükümetinin Türkiye'deki temsilcisi P.M.Mdivani “Ermenistan'a toprak verilmesi” meselesinin bir anlaşmazlıktan kaynaklandığını ifade ediyordu (Atnur, 2001:438.).

G.Çiçerin de Ankara'ya gönderdiği notada “Türkiye Ermenistanı» ifadesine yer vermiyordu ve RSFSR hükümetinin Türkiye ile görüşmeleri devam ettirip sözleşme imzalamak niyetinde olduğunu bildiriyordu (Документы внешней политики СССР. Т. III с. 391-392).

Türkiye hükümeti Rusya ile görüşmeleri Bakü'de götürmek istesede, Rusya tarafı RSFSR dış politika yöneticilerinin işten ayrılmasının kesinlikle kabul edilemez olduğunu esas getirerek, görüşmelerin Moskova'da yapılmasını uygun bildi ve türk heyeti için Ermenistan ve Novorossisk üzerinden Ankara ile sürekli temas kurulacağına da garanti verdi.

Moskova, Behbud ağa Şahtahtinski'nin Moskova-Rusya müzakereleri arifesinde Nahçıvan meselesindeki pozisyonu dikkate alarak onu AK (b) P MK Siyasi ve Örgüt bürolarının 12 Ocak 1921 tarihli kararı ve Devrimci Askeri Konsey'inin mandatu ile Nahçıvan'a komiser gönderiyor. Bu nedenle,

Azerbaycan liderliği bölge meselesinin taviz vermeye niyetli olmadığını da göstermiş olur. 1920 yılın TBMM hükümetinin Rusya'ya gidecek heyeti 14 Aralık'ta Ankara'dan Kars-Tiflis-Bakü-Moskova rota ile yola çıkıyor. 6 Şubat'ta Bakü'den B. Şahtatinski ile birlikte Rusya'ya yollanan türk heyeti 18 Şubat'ta Moskova'ya ulaşır (Tengirşek,1967: 200, 208, 215).

Moskova konferansının açılış günü (26.02.1920) Şahtatinski Azerbaycan Dışişleri Halk Komiseri M. Hüseyinov'a gönderdiği telgrafta türk tarafının pozisyonuna destek verdiğini belirtiyor. Türkiye tarafı, RSFSR ile gelecek sözleşmenin fıkralarında Azerbaycan ile özellikle Aleksandropol antlaşmasının yürürlükte olmasını ve bundan vazgeçmeyeceğini dikkate alarak Ermenistan'la sınırlara dair maddeleri dahil etmeyi planlamıyor. (ARPIİ SSA: F.609,siy.1, i.94:2). "... Türkler, konferansa Azerbaycan ve Ermenistan temsilcilerinin katılmasını istemiyorlar. Bildirirler ki, onlarla Azerbaycan arasında kesinlikle hiçbir tartışmalı mesele yoktur. Azerbaycan'la antlaşma özel olarak kapanacaktır. Ermenistan temsilcisinin katılımına karşı ona göre çıkıyorlar ki, Aleksandropol antlaşmasının geçerli olduğunu düşünüyorlar ve ondan vazgeçmek istemiyorlar. Rusya ise bizimle ayrıca sözleşme bağlamasına karşıdır. O, evvelce Azerbaycanın, sonra ise Ermenistan'ın temsilcisini konferansa düşürmek istiyor. Şahsen Azerbaycan'ın konferansa katılımına karşıyım. Çünkü orada hiçbir şey hakkında kararlı konuşamam. Türklere karşı küçük şeylerle karşı karşıya gelmemiz yararlı değil. İşte ben onların üzerinde etkiye malikem. Beni Anadolu'da çoklu kombinasyonlar bekliyor ve eğer Azerbaycan ile ilgili olmayan herhangi bir konuda Türklere konuşsam, hepsini kaybedebilirim. Rusya Türklere görüşmeleri ittifak hakkında değil, dostluk ve kardeşlik hakkında götürüyor (ARPIİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 2).

1921 yılın martınadek olan dönemde Şahtatinski Ermenistan'ın lehine olan tartışmalı topraklardan vazgeçmek için Azerbaycan SSR-le ilgili kararın yeniden gözden geçirilmesi teklifi ile Orconikidze'ye mektup yazıyor. Bu mektupta o, RSFSR'de Azerbaycan SSR'nin olağanüstü bir temsilcisi olarak Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın yönetiminde özerklik statüsü kazanmasını, ve ayrıca bunun Ermenistan için de yararlı olmasını çeşitli delillerle esaslandırmağa çalışıyor. Türkiye'nin, özellikle Kazım Karabekir Paşa'nın burada pozisyonu, Kazım Karabekir Paşa ile Ankara arasında durum, Anadolu nüfusunun Kazım Karabekir Paşa'ya yaklaşımı ve Ankara'nın onun rızası olmadan önemli yürüyüşler etmediğini, ayrıca Nahçıvan bölgesinin Ermenistan'a birleştirilmesi zemininde türklerin atacağı adımları vurguluyor. Onun Rusya-Türkiye görüşmelerinde seçtiği hat Nahçıvan'a Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olarak otonomi verilmesine olumlu etkileyen faktörlerden idi. Öyle ki, o, mümkün olan tüm etki araçlarını kullanarak yazıyordu: "Ankara ile Karabekir arasında sessiz bir mücadele var.

ancak bu yanlış anlaşılmanın kamusal bir durum olmamasını sağlamak için tüm önlemler alınmaktadır. Karabekir, Antanta ile herhangi bir antlaşmaya karşıdır. Eğer Moskova konferansı türklerin arzu ettiği sonuçları vermezse, Ankara sonuncusunu kabul etmeye ısrarlıdır Karabekiri Antanta ile

antlaşmaya varmak çok zor. Şöyle ki, uzun savaş sırasında çok acı çeken Doğu Anadolu halkı emindir ki, Rusya çok fazla insan kaynağına sahip ve Türkiye Rusya ile rekabet edemiyor. Ankara hükümeti Anadolu nüfusunun moralini ve Karabekir'in ona etkisini mükemmel bir şekilde biliyor ve bu nedenle ikincisinin rızası olmadan hiçbir şey yapmaz.

Karabekir bana en samimi bir şekilde söyledi ki, bu, Türkiye için en büyük talihsizlik, ve aynı zamanda onların birbirlerini anlamadıkları Rusya için de kârsız olacak. Azerbaycan Devrim Komitesi'nin Mustafa Kemal'in telgrafından sonra Ermenistan'ın Zengezur ve Nahçıvan bölgesine taviz verdiği aktı Karabekir'de çarpıcı izlenim yarattı. Azerbaycan Devrimi Komitesi, Azerbaycan'ın son pozisyonundan duyduğu memnuniyeti dile getirdi ve bu maddenin korunmasını sağlamak için Büyük Millet Meclisi adına temenni ederek, tahribata neden olan materyaller'den kaçınmaya çağırıyor.

Karabekir bu akta özellikle tepki göstermiyor, ama düşünüyor ki, taktik nedenlerle Azerbaycan Devrim Komitesi bu sorunu çözmek için en azından konferansın sonuna kadar acele etmemelidir, öyle ki, bu adım Rusya'nın etkisiyle ilgilidir.

Bence en iyi durumda aşağıdakileri yapmak gerekir:

1) Karabekir'in 30.000 pood petrol, 10.000 pound kerosen ve 5.000 pood benzinin serbest bırakılması için resmi talebinin derhal sağlanması;

3) Nahçıvan bölgesi, konferanstan önce Rusya himayesinde bağımsız bir yapıya dönüştürülmeli

ve en zengin Fars eyaletleri ile ticarete başlamalı, Ermenistan'ı ve bizim oradaki askerlerimizi Fars takılı, meyvesi ve esaslı zorunlu ihtiyaçlar ile beslemeli. Biz bu şekilde merkezi Ermenistan ile ilgili her türlü gıda endişesinden tahliye ederiz. Kesinlikle stratejik, bu köşe Türkler tarafından kontrol edilemez.

Bu bölgenin bağımsızlığı Rusya'nın kontrolünde olmalı, Türklerin de tatmin edileceyi düşünülmalıdır. Yakın gelecekte durumun bizi bağımsız Nahçıvan toprağı adına Fars (İran) Azerbaycan'a doğru ilerlemeye zorlaması muhtemel, ama bunu asla, Ermenistan tarafı ya da onun adına yapmak olmaz.

Türklerin propagandasını göz önüne alarak, şimdi Ermenistan Maku Hanlığı'dan ekmek almıyor, fakat manzara tamamen değişecek, Nahçıvan bölgesi bağımsız olursa, Ermenistan da ekmek alacaktır. Sonra dikkate alınmalıdır ki, Türkler, Nahçıvan bölgesinin Ermenistan'a birleştirilmesine hemen Maku Hanlığı'nın ele geçirilmesi ile cevap verecek, bu da bizim için tüm ilişkilerde elverişsizdir” (№ 1092,1920:406).

Konferans başladıktan sonra, 1 Mart 1921`de B. Şahtatinski V. Lenin'e Nahçıvan, Zengezur, Karabağ, Zaqatala, Borçalı, Karayazı düzü, Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'nın milli terkihi ve tartışmalı bölgelerde müslüman nüfus hakkında bilgi ile ilgili başvuru ekle bir mektup gönderir. (Хармадарян, 1969:74). Azerbaycan`la ilgili karar vermede bilgilerin az da olsa tarafsızlık sağlayacağını umuyordu.

Aynı gün B.Şahtatinski ermenilerle tartışma alanı olan araziler hakkında arayış da ilave edilmiş bir sonraki mektubunu RK (b) P MK Sekreteri N.N.Krestinski`ye göndermişti.

B.Şahtatinski kutluyordu ki, “Yelizavetpol quberniyasının Kazak kazasının ova kısmında azerbaycanlılar, dağlık bölümünde ise Ermeniler meskunlaşib. Bu kaza, Ermenistan'ın iddiasının hedefidir... Karabağ büyük bir dağlık bölgedir, onun ova bölümünde müslümanlar, dağ eteklerinde ermeniler yaşıyor, yukarı dağlık vilayetler ise otlaklardır, yayda müslümanlar buraya sürülerini getirirler. Karabağ'ın ermeni nüfusu 170 bin, müslümanların sayısı 415 bindir... Nahçıvan ve Şurur kazalarında Azerbaycan türkləri yaşamaktadır. Mülteciler meselesi keskin bir tartışmaya neden olup ...

Zengezur kazaları şu anda Ermeni kontrolü altında. Burada müslümanların sayısı 123.095. ermenilerin sayısı ise 99.257. Yüz binlerce mülteci, Transkafkasya'nın farklı bölgelerinde dolaşıyor” (ARSPİHDA: F, 276, siy. 2, iş 161, v. 8-9).

Mektup, Azerbaycan ve Ermenistan da dahil olmak üzere Güney Kafkasya cumhuriyetleri arasında bölgesel sorunların çözümüne ilişkin önerileri ele almıştı. Şahtatinski'ye göre, Transkafkasya'da olası her türlü bölgesel, ekonomik ve diğer antlaşmazlıkların çözümü en karlı, kabul edilebilir ve makbul şekilde Transkafkasya cumhuriyetlerinin Dağıstan ve etek bölgeleri ile birlikte Kafkas cumhuriyetinde birleşme ve Rusya Federasyonu'na dahil olması idi (Нагорный Карабах в 1918-1923 гг..., 1992: 617-618).

Başka bir deyişle, Azerbaycan'ın özerkliği temelinde RSFSR ile birleşme süreci, üç Güney Kafkas cumhuriyetinin bölgesel düzeyde entegrasyonu ile tamamlanmalıdır. Mektup V.İ.Leninin dikkatini çekti ve 7 Mart'ta onay ve tartışma için Siyasi Büroya gönderildi (Azərbaycan Kommunisti jurnalı, 1990: 76.)

Aslında, Şahtatinski'nin önerileri Ekim 1922'de RK(b)P Merkez Komitesinin Genel Kuruluna sunulan RSFSR ile bağımsız cumhuriyetler arasındaki ilişkilere dair birleşik devletin milli devlet yapısı projesinin hazırlanmasında Stalin Komisyonunun önerilerini tahmin etti ve tarihi literatürde özerklik planı olarak tanındı.

Bolşevik Kremlin'in Güney Kafkas cumhuriyetlerinin daha fazla takip etme planları çerçevesinde, Şahtatinski'nin telgrafındaki sorular acil görünüyordu. 7 Mart 1921 tarihinde RK(b)P Merkez Komitesi Siyasi Bürosu toplantısında ayrı bir tartışma konusu olmuştur (Musayev, 1996: 304).

Türk delegasyonu Moskova'ya bırakılırken N.Narimanov, delegasyon ile yaptığı görüşmenin sonuçları hakkında V.İ. Lenin'e bir mektup gönderiyor ve onu "Ermeni meselesi" konusunda Türkiye'ye katılmaya ikna etmek istiyordu. Mektupta: "Türkiye delegasyonu, temsilcimiz Behbud Şahtatinski ile Moskova'ya gidiyor. ... Türklerin İngiltere'ye karşı olduklarından ve kendilerinin kaderini sıdk yürekten bizimle kurmak istediklerinden şüphem yok. Onlar için en önemli mesele Ermeni meselesidir. ... Batum ve Ahaltsih hakkında konuştum, ama dediler ki: "Ermeni meselesi ölüm kalım meselesidir. Bu konuda taviza gitsek, kitle bizi takip etmeyecek. Aynı zamanda bu konunun çözümü bizim kudretimizi artıracak".

Kuşkusuz, onlar Antanta'ya karşıdırlar, onlar bizimle son kan damlasına kadar İngiltere ile savaşmaya hazırlar. Ancak Moskova türkleri ermeni meselesinden uzaklaştırıyorsa, onlar hayal kırıklığında olup, İngiltere'ye yüz tutabilirler. O zaman ne olabilir?

... Şimdi türklerden uzaklaşırsak, müslüman Doğu'daki tüm yetkimizi kaybederiz ve aynı zamanda bizim için yıkıcı sonuçlara yol açabilecek olan Doğu cephesini de açabiliriz ... Sizi uyarmaya borçluyum: Çiçerin yoldaş Doğu meselesini dolaştırıyor, ermeni meselesini abartır ve işte ermeni meselesi yüzünden türklerle aramızın değmesi sonucunda neler verebileceğini dikkate almamaktadır. Kafkasya'da (Dağıstan ve Gürcistan'da) mevcut durumda Azerbaycan'ı tutmak istiyorsak, ne pahasına olursa olsun türklerle sağlam bir birlik kurmalıyız. " (N.Narimanovun V.İ.Lenine iki mektubu. «İqtisadiyyat» qəzeti, 26 aprel 2000-ci il; Nerimanov, 2005: 101-104).

Rusya tarafı toprak meselelerinin de tartışmaya çıkarılacağını bildiği için Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın da Moskova konferansına katılmalarını şart görüyor ve bu konuda Türkiye'ye ısrarını şöyle bildiriyordu: "Sovyet hükümeti konferansa katılmaları için Azerbaycan ve Ermeni Sovyet hükümetlerine davetiye gönderdi." ((Документы внешней политики СССР, III, 371). Bu şekilde rus diplomasisi, Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin dış politikasına odaklanmak ve onları Türkiye'ye karşı koymak niyetinde idi. Türk heyeti, Güney Kafkasya cumhuriyetleriyle müzakere etmeye yetkili olmadığını söyleyerek kesinlikle bu öneriye karşı çıkıyor.

Moskova konferansında "Nahçıvan" ve "Azerbaycan'ın bağımsızlığı" tartışılan ana konulardan biriydi. Nahçıvan'ın önemli stratejik ve jeopolitik etkenlerle birlikte, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde en yakın mesafe ve tek nokta olması, bölgenin Moskova-Ankara diplomatik ilişkilerinde başlıca aracı rolü oynaması sebebi ile Türkiye tarafı Nahçıvan meselesine büyük önem veriyor (Musayev, 1996: 302).

Türk heyetinin rehberi Y. Kamal bey Rusya'ya gitme anında, 13 aralıkta M.Kemal paşa ile görüşürken " Paşam, Ruslar Nahçıvan üzerinde ısrar ederse ne yapalım ?" diye sordukta "Nahçıvan Türk kapısıdır. Bunu sorunu göz önüne alarak elinizden geleni ediniz" cevabını vermişti. (Mustafa

Kamal Paşa, 1992: 5-6). Konferans sırasında Nahçıvan ile ilgili ana konular, 10, 12 ve 14 Mart tarihlerinde yapılan toplantılarda yoğun olarak tartışıldı.

10 Mart 1921'de yapılan toplantıda, türk yetkilileri şu açıklamayı yapıyor: Nahçıvan bölgesi nüfusunun Türk birliklerini davet ve kabul etmesi olgusu onun Türkiye'nin himayesi altında olduğunu gösteriyor. Gümrü sözleşmesinde de Nahçıvan'ın Türkiye'nin himayesi altında olduğu tespit edilmişti (ARDA, f. 28, siy. 1, iş 55, v. 86). Odur ki, Nahçıvan Türkiye'nin himayesinde kalsın.

Nahçıvan'ın Türkiye'de kalmasına ilişkin teklif kabul edilmediyse, türk heyeti Nahçıvan'ın Türkiye ile Azerbaycan'ın ortak himayesinde bağımsız bir devlet olmasını önerdi. (Tengirşek, 1967: 222).

Ancak Rusya tarafı bu önerileri kesinlikle reddediyor. Türk heyeti Nahçıvan meselesini İ.Stalinle de tartışıyor. İ.Stalin Nahçıvan konusunda B.Şahtaxtskinin fikrini sorunca, o bildiriyor ki, «Nahçıvan'ın Rusya'nın himayesinde bağımsız bir devlet olarak kalması» makbuldür. (Tengirşek, 1967: 222; Karabekir, 1960, C. II: 1062).

Bu durumda, türk heyeti bildiriyor ki, Türkiye bölge üzerindeki bu himayeni Azerbaycan'ın üçüncü bir devlete taviz olmayacağına dair yükümlülük aldığı takdirde ona vermeye razıdır (ARPIİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 41-46).

Rus temsilcilerinin teklifi Azerbaycan himayesinde Nahçıvan'ın muhtariyet meselesinin konulması ve sınırlarının tanımlanmasından ibaretti. Onlar için:

- Aleksandropol Antlaşması onaylanmadı ve onun askerlerinin yerel nüfus tarafından bölgeye davet olunması gerekli hukuki anlam taşımadığından himaye için önemli sayılamaz. Odur ki, Türkiye'nin kendi vesayet hakkını taviz gitmesine dair ileri sürdüğü formül makbul degil.

- Azerbaycan bu görüşmelerde resmen temsil olunmadığından ilgili yükümlülük de alamaz. Bütün bunlar için Rus'ya tarafının, “Nahçıvan vilayetinin Azerbaycanla daimi ilişkide olması ve onun himayesi altında özerkliğe etmesi” formülü Türkiye'nin “Azerbaycan'ın bu protektoratı herhangi bir üçüncü devlete taviz gitmemesi” şartı ile tamamlanıyor. Nahçıvan'ın sınırlarını tanımlamak için askeri eksperler görevlendiriliyor (Musayev, 1996: 302-303).

Temel olarak 12 Mart'ta yapılan toplantıda Nahçıvan ve Ermenistan arasındaki sınırlara bağlı Rusya tarafı bildiriyor ki, eksperlerin belirlediği sınır hattı Azerbaycan'ın azami taleplerini de geçiyor, çünkü o, hiçbir zaman Erivan kazasının herhangi bir bölümüne himaye etmeği iddia etmemiştir. Rus tarafına göre, bu konu Sovyet cumhuriyetleri arasında yakın ilişkiler nedeniyle birincil öneme sahip değil, ancak Şerur-Dereleyez'in sınırlarını etnik ilkeye göre çekmek gerekiyor.

Türkiye tarafı ise haklı olarak meselenin bu tür koyuluşunu şiddetle kınadı ve pozisyonunu haklı çıkarmak için aşağıdaki argümanları getirdi:

a) İşte bu yerlerde bilinen kanlı olaylar yaşanmış ve türk birliklerinin bölgeye gelmesine ihtiyaç duyulmuştur;

b) Tüm bu dairede müslümanlar yerleşmişler vb. Bu nedenle bu arazi üzerinde de himaye hakkı Azerbaycana verilmelidir (ARPIİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 48-54; Tengirşek,1967: 239-240; Musayev, 1996: 303.)

Türk tarafının ısrarcı pozisyonuna rağmen, rus diplomatları siyasi manevra yaparak, gelecekte Nahçıvan topraklarından Ermenistan'a toprak taviz vermeye zemin hazırlamak için bildirirdiler ki, Nahçıvan ile Ermenistan arasında belirlenen sınır hattı geçici sayılmalıdır ve gelecekte bu iki devletin direkt görüşmelerinde sınırlarla ilgili yapılabilecek değişiklikler Azerbaycan'ın protektoratlığını taviz gitmemeye ilişkin yükümlülüğün ihlali olarak değerlendirilmemelidir.

Fakat Türkiye temsilcileri bu meselenin hem Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü, hem de Türkiye'nin doğu sınırlarının güvenliği açısından önem arz etmesini dikkate alarak onun kesin çözümü ve Azerbaycan'la Ermenistan arasında bu konuda herhangi bir görüşmelerin mümkünlüğünün istisnası konumunda sağlam durdular. Son olarak, Türkiye'nin teklifi ile Şerur-Dereleyez dairesinin Nahçıvan'a geçmesi ve Erivan dairesinin tartışmalı bölümlerinde sınırın Kömürlü dağ (6930) ve Saray Bulak (8071) dağlarından, Ararat istasyonu başlanması konusunda antlaşmaya varıldı ve tüm bu konuların Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye temsilcilerinden oluşan karmaşık komisyonun onaylanmasından verilmesi kararı alındı. (ARPIİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 53-54).

Konferans'ın 14 Mart 1921'de düzenlenen oturumunda Nahçıvan statüsü tam olarak tanımlandı (ARPIİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 59). Moskova konferansı öncesinde ve sırasında meydana gelen olayların gösterdiği gibi, Şahtatinski'nin önerileri aslında ZSFSR'nin oluşumu için bir temel yarattı. Bu arada, Moskova'daki Rusya-Türkiye konferansı sona erdi. 13 Mart 1921 'de Şahtatinski, Azerbaycan SSR Dışişleri Halk komiseri M. Huseynov'a gönderilen telgrafta bildiriyordu ki, "Rusya ile bir antlaşmaya varıldı. Nahçıvan bölgesi Azerbaycan'a geçti. Türklerle yapılan antlaşma uyarınca, asla Ermenistan'a taşınmayacak" (ARPIİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 94, 138). "Azerbaycan'ın himayesinde Nahçıvan muhtar kurum gibi Halk Şuralar Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Bu cumhuriyetin kendisi bir Halk Komiserliği Konseyi'ne sahiptir. Azerbaycan'ın cumhuriyette de bir temsilciliği var. Bugüne kadar Nahçıvan'ın tüm ihtiyaçları Azerbaycan tarafından sağlanmaktadır" (Atnur, 2001: 445, Karabekir, 1960, C. II: 1010).

Dolayısıyla müzakerelerde ortaya çıkan gerilimlere rağmen, türk diplomasisinin ciddi çabaları sayesinde, Moskova konferansında kısmen de olsa Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunmasını

sağlamak mümkün olmuştur. Nahçıvan'ın hiçbir devlete taviz gidilmemesi koşuluyla Azerbaycanın terkinde bulundurulması razılaştırıldı. Aralarında başka sorunları da çözen Türkiye ve Rusya temsilcileri 18 Mart 1921'de Moskova Antlaşması'nı imzaladılar. Fakat türk heyeti sözleşmeye 18 Mart değil, İstanbul işgalinin yıldönümü olan 16 Mart'ta yazılması önerdi. Ruslar ayrıca 16 Mart 1921'de İngilizlerle bir ticaret antlaşması imzalamıştı, Bu nedenle, türk delegasyonunun teklifi İngiltere ile ilişkileri normalleştirmek isteyen Rusya için everişli idi ve neticede karşılıklı antlaşmaya göre sözleşmeye 16 Mart tarihi konuldu. (Tengirşek, 1967: 230).

16 madde ve 3 ekten oluşan “Dostluk ve Kardeşlik” Hakkında RSFSR-Türkiye antlaşmasının üçüncü maddesinde, Nahçıvan meselesi şu şekilde çözüldü: “Antlaşma'nı imzalayan taraflar onun I (C) Ekinde belirtildiği gibi sınırlar içindeki Nahçıvan bölgesinin sahip olacağı himaye hakkını üçüncü bir devlete hiçbir zaman taviz gitmemek şartıyla, Azerbaycan'ın egemenliği altında muhtar bir bölge düzenlemeyi kabul ediyorlar. Nahçıvan topraklarının Aras telveg hattının doğusu ile Dağna Dağı (3829) - Veli dağ (4121) - Bağarsıq (6587) - Kömürlü dağı (6930) çizgisi arasında kalan üçgen bölgesinde bu arazinin Kömürlü dağdan (6930) başlayıp Saray Bulag (8071) - Ararat istasyonundan geçerek Karasunun Aras ile birleştiği yerde sona eren sınır hattı Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan temsilcilerinden oluşan bir komisyon tarafından belirlenecektir.” (ARDA, f. 28, siy. 1, iş 58, v. 143, 146; ARDA, f. 28, siy. 1, iş 66, v. 19a; ARDA, f. 28, siy. 1, iş 67, v. 1a; ARPIİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 93-94; The Russo-Turkish ... , 1923: 209-211).

Antlaşmanın I (C) Ekinde, Nahçıvan'ın sınırları şöyle tanımlanmıştır: “Ararat istasyonu - Saray Bulak Dağı (8071) - Kömürlü dağı (6839) - Sayat dağ (7868) - Kürt-kulak köyü - Hamasur Dağı (8160) - Yükseklik (8022) - Küküdağ (10282) ve eski Nahçıvan kazasının doğu idari sınırı” (ARDA, f. 28, siy. 1, iş 66, v. 22; ARDA, f. 28, siy. 1, iş 67, v. 4; Cornwall, 1923: 448).

Türk diplomasisi Nahçıvanı Türkiye'nin himayesine ala bilmese de, onun üzerindeki himayeçiliyin üçüncü bir devlete hiçbir zaman taviz gitmemek şartıyla Azerbaycan'a verilmesine nail olabildi. Böylece Nahçıvan meselesi Türk diplomasisinin vazgeçilmez emeği sayesinde kendisinin adil bir çözüm buldu. Nahçıvan'ın Azerbaycan SSR hükümeti tarafından Ermenistan'a iade edilmesi için

Türkiye ve Rusya garantör rolünü kendi üzerine aldılar.

Türkiye kendi askeri kuvvetlerini Rusya'nın Nahçıvan topraklarını Azerbaycan'ın bir parçası olarak tanınması şartıyla Nahçıvan topraklarından çıkarmaya ikna oldu ve Moskova Antlaşması'nın imzalanmasından kısa bir süre sonra, türk birlikleri 16 Nisan 1921'de Nahçıvan'dan ayrıldı. Moskova Antlaşması, 20 Temmuz 1921 tarihinde RSFSR Merkez Yürütme Komitesi ve 21 Temmuz'da TBMM tarafından onaylandı ve onay belgeleri 22 Eylül'de Kars'ta değiştirildi (Документы внешней политики СССР, III: 604)

Moskova Antlaşması'nın hükümlerini uygulamak ve Türkiye'nin Güney Kafkasya'nın üç Sovyet Cumhuriyetleri ile ilişkilerini düzenlemek amacıyla yeni bir konferans çağrılması isteniyordu. Rusya ile görüşmeleri başarıyla özetleyen türk heyeti 1 Nisan 1921'de Sovyet hükümetinden 4 milyar altın ruble yardımı ile Moskova'dan Azerbaycan'a geçti ve 8 Nisan'da Bakü'ye ulaştı. 19 Nisan'a kadar Bakü'de kalan türk heyeti ile Azerbaycan Dışişleri Komiseri M.D. Hüseyinov ve Adalet Komiseri B.Şahtatinski arasında yapılan son görüşmede sadece Güney Kafkasya Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında Kars'ta konferans yapılması hususunda mutabık olundu. (TBMM Gizli Celse Zabıtları, s. 227). Konferansın yapılacağı yer ile ilgili Ankara-Bakü-Moskova-Tiflis-Erivan arasındaki diplomatik yazışmalar ve müzakerelerin sonunda Türkiye ile Güney Kafkasya arasında **Kars'ta bir konferans** yapılması kararlaştırıldı. (ARDA, f. 28, siy. 1, iş 49, v. 7-8; ARDA, f. 28, siy. 1, iş 66, v. 29; ARDA, f. 28, siy. 1, iş 133, v. 13, 19-22, 30, 32; ARDA, f. 28, siy. 2, iş 27, v. 163; ARPIİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 199, ARPIİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 96, v. 47)

Konferansın açılışı 26 Eylül 1921'e atandı. Olumlu bir durumdur ki, uluslararası arenaya ilk ve son bağımsız katılım olarak Uluslararası (Kars) antlaşmanın konusu olarak, Güney Kafkasya'nın Sovyet cumhuriyetleri Moskova'da değil, türk diplomasisinin ısrarının bir sonucu olarak olayların bu türüne inatla direnerek Kars'ta başardılar. Konferansta Azerbaycanı İşçi Köylü Denetimi Komiseri B. Şahtatinski, Gürcistan'ı Askeri Ve Deniz İşleri Komiseri Şalva Eliava, Dış İlişkiler ve Finans Komiseri Aleksander Svanidze, Ermenistan'ı Dışişleri Komiseri Askanaz Mravyan ve İçişleri Komiseri Poqos Makinisyanyan, Rusya'yı ise aracı olarak Latviyadaki yetkili Yakov Qanetski temsil ediyordu (ARDA, f. 28, siy. 1, iş 81, v. 136-141; ARPIİ SSA, f. 1, siy. 10, iş 16, v. 84). Türkiye'ni milletvekili, Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa (heyet başkanı), TBMM'de Burdur Milletvekili Veli bey, Ankara'nın Azerbaycan SSR-deki diplomatik temsilcisi Memduh Şevket Bey ve Doğu Anadolu Demir Yolları İnşaat baş mühendisi Muhtar Bey temsil ediyordu (ARDA, f. 28, siy. 1, iş 81, v. 136-141; Karabekir,1960, c. II: 1111).

Konferansın ilk gününden itibaren müzakerelerdeki ana tartışma konusu antlaşmanın her cumhuriyetle tek bir kuruluş mu, yoksa ayrı olarak mı bağlanması ile ilgiliydi. Türk heyeti her bir cumhuriyet ile ayrı ayrı antlaşmalar imzalanmasına ilişkin önceki tutumunu bir kez daha tekrarlayıp ısrar etse de, Rusya ve Güney Kafkasya'nın "bağımsız" cumhuriyetleri bunu kabul etmediler.

Bu konuyla ilgili Türk ve Sovyet heyetleri arasında tartışmalar keskin şekil aldı. Tartışmalara Azerbaycan temsilcisi B.Şahtatinskinin çıkışı son verdi. Konuşmasında, Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin zaten ekonomik, politik ve askeri olarak birleştiğini, tek sözleşmenin hem Güney Kafkasya cumhuriyetlerine, hem de Türkiye için yararlı olduğunu, devrimci zeruretin bunu gerektirdiğini dile getirerek bildirdi ki, «Ben vurgulamalıyım ki, Transkafkasya cumhuriyetleri ekonomik, politik ve askeri olarak birleşmiştir. Bunların arasında en ciddi bölgesel farklılıklar var. Bu

cumhuriyetlerin her biri bağımsız bir birimdir...Azerbaycan Cumhuriyeti adına yapılan antlaşmanın tek tip olmasını ve bu antlaşmada her cumhuriyet için özel bölüm bulunmamasını öneriyorum “dedi. (ARDA, f. 28, siy. 1, iş 81, v. 30).

Sadece bundan sonra Türk heyeti kendi tutumundan geri çekildi ve birim sözleşmenin imzalanmasına onay verdi (ARDA, f. 28, siy. 1, iş 81, v. 30).

Konferansta Nahçıvan konusu ile ilgili özel tartışmalar yapıldı. Sonunda, uzun bir tartışma ve müzakere sonrasında, 13 Ekim 1921'de, Rusya, Türkiye ve Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın katılımıyla 20 maddeden ve 3 ekten oluşan Kars antlaşması imzalandı. Antlaşmada bazı küçük değişiklikler dikkate alınmazsa 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması'nın aynıdır (ARDA, f. 28, siy. 1, iş 5, v. 136-141; ARDA, f. 28, siy. 1, iş 69, v. 9-19; ARDA, f. 28, siy. 1, iş 123, v. 122-125; ARPIİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 110-115).Kars Antlaşması'nın beşinci maddesi, Nahçıvan'ın arazi köken meselesini kesin olarak çözdü. Burada söyleniyordu: “Türkiye hükümeti ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sovyet hükümetleri Nahçıvan vilayetinin bu antlaşmanın 3 numaralı eklentisinde belirlenmiş sınırlar içinde Azerbaycan'ın koruması altındaki muhtar bölge konusunda müttefikdirler” (ARDA, f. 28, siy. 1, iş 5, v. 136-141; ARDA, f. 28, siy. 1, iş 69, v. 9-19; ARDA, f. 28, siy. 1, iş 123, v. 122-125; ARPIİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 110-115; Документы внешней политики СССР. Т. IVB, с. 420-429).

Sözleşme maddesinden de görüldüğü gibi, Moskova Antlaşması'nın üçüncü maddesinin bir parçası yani, “Azerbaycan'ın bu hamilik hakkını üçüncü bir devlete hiçbir zaman taviz gede bilmemesi” yer tapmışdı.

Nahçıvan Bölgesi'nin 3 No'lu ekinde, bölgenin sınırları aşağıdaki gibi tanımlanmıştır: “Urmiya köyü, oradan düz hatla Arazdeyen istasyonuna (bu istasyonu Ermenistan SSR'sinde tutmakla), ardından düz hatla batısı Taş-Burun Dağı'na (3142) ve daha sonra suayırıcı hatla doğu Taş-Burun Dağı (4108) ve Cehennemderesi nehrinden geçerek “Bulak” dan güneye, Bağarsık dağı (6607), (6587) suayırıcıları hattı ile ve buradan geçmiş Erivan, Şerur-Dereleyez kazalarının idari sınırı ile 6625 yüksekliğinden geçerek Kömürlü Dağı'na (6839), (6930) ve daha sonra 3080 - Sayatdağ (7868) yükseklikleri ile Kürt-kulak köyü, Hamasur dağı (8160), 8022 yüksekliği, Kuku dağ (10282) ve eski Nahçıvan kazasının doğu idari sınırı”

Kars Anlaşması'nın onaylanması Rusya'nın siyasi emelleri yüzünden çok lengidi. Türkiye Büyük Millet Meclisi, 17 Mart 1922'de Kars Antlaşması'nı onayladı. Sovyet tarafına gelince, bu anlaşma Azerbaycan tarafından 3 Mart 1922'de, 20 Mart'ta Ermenistan'da ve 14 Haziran'da Gürcistan Merkez İcra Kurullarında onaylandı. 11 Eylül 1922'de Erivan'da onay belgelerinin değişimi götürüldü ve o gün Kars anlaşması yürürlüğe girdi. Kars Antlaşması ile Ermenistan da Nahçıvan'ın Azerbaycan

arazisi olduğunu resmen tasdik etti. Anlaşmanın en önemli taraflarından biri de onun süresiz imzalanması idi.

SONUÇ

1918-1920'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nde dış müdahalenin sonucu olarak ulusal çıkarlarının iç ve dış yönlerini dengeleyemedi. Öyle ki, taşnak ermeniler patronlarının desteğiyle kıyımlar işlemekten ve toprak iddiaları ile savunma önemini gündemde tutarak gerginlik yaratmaya devam ettiler. Azerbaycan toplumunun iç politik güçleri arasında bir anlayış olsa bile, öte siyasi güçler kendi özel çıkarlarını iç politik güçlerin bazılarına tanıtarak, fikir ve tereddüt farklılıklarının üstesinden gelebildiler. Ulusal çıkarların korunması, ekonomik, politik, ulusal-kültürel ve askeri güç, yani, ulusal güç, bir politik stratejinin, özellikle de ulusal güvenlik sorununun uygulanması için imkân ve ortam yaratmalıdır. Toplam 23 ay içinde böyle imkân ve ortamın elde edilmesi, Azerbaycan'ın politik, ekonomik ve jeopolitik çıkarlarını koruma niyetinin gerçekleşmesi o zamanlar çok zordu, muhtemelen imkansız idi. Sonuçta oluşan çıkılmaz potansiyel tehlikeler karşısında kurdukları ulusal devleti kurtarmak için AHC iktidarı ne kadar milli amaçları rehber tutsa da, siyasi, ekonomik, psikolojik mücadele götürse de, ulusun yıkımı için tehditlerle karşı karşıya kaldı ve zorunlu bir istifa kabul etmek zorunda kaldı. Böylece demokratik rejim totaliter rejim tarafından işgal edildi ve Azerbaycan'da bir diktatörlük kuruldu. Bolşevikler halk adına hareket ederek oluşmuş devleti proleter diktatörlüğü olarak adlandırılır. Meydana gelen değişiklikler fonunda Merkezi Moskova eski imparatorluk politikasının bir devamı olarak, siyasi çıkarlarını Sovyetler adı altında uzlaştırmak, yaşanan süreçlerden yararlanarak işgal ettiği Kafkasların, Orta Asya'nın, ayrıca Baltık devletlerinin yönetimi için de kendi rolünü "bedelsiz" konuma çıkarmak girişiminde çoxüzlü siyasetile ısrarlı olmaya devam etmekteydi.

Bu nedenle, resmi belgeler tarafından sağlanan bilgilerden açıkça anlaşılmaktadır ki, ister AHC mensupları, isterse de sovetleşmenin ilk döneminde sovetlere hizmet eden Azerbaycan komünistleri (Nerimanov, Şahtahtinski, Şirvani, Hüseyinov ...) Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunmasına var güçleri ile gayret gösterdiler. Mevcut siyasi durum çok mürekkep ve karışık, "merhametli düşman" ise güçlü ve sinsi olduğundan, ne yazık ki, onlar çoğu zaman bir düzleme varamadılar. Yardım gösterebilecek bir tek devlet kardeş Türkiye idi. O da bazı anlarda kendisi ile dünya arasındaki (özellikle yakın komşu devletlerin) ilişkilerin dinamiğine uygun şekilde ulusal çıkarlarını ve ileri görüşlü siyasi perspektiflerine dayalı siyasi kursunu tercih ederek Azerbaycan'ın yanında olmamak zorunda kalıyordu ki, bu da anlaşılırdır. AHC kurucularının kaderi siyasi sistemin değişikliği gibi deyerlendirilib imha edilirdise de (istatistiklere göre 28 Nisan 1920'den Ağustos 1921 yılına kadar Azerbaycan'da 48 bin kişi kırmızı terörün kurbanı olmuştur -G.İ.), bu sisteme hizmet eden

şahsiyetler de bin bir bahane ile açık ve gizli şekilde yok ediliyordu. Çünkü, onlar yanıldıklarını ve aldatıldıklarını hızlı anlamışlardı ve rejimin gerçek mahiyetini çıplaklığı ile kavıyor, mevcut yeni sistemde sadece Azerbaycan topraklarının işgal edilmesi değil, ulusal ve manevi değerlere karşı saldırganlık sürecinin hızla gerçekleştiğini görüyorlardı. Örneğin, Aralık 1920'de 27.000'den fazla kişiyi içeren yoğun aramalar için Sarkis rehberlik ediyordu ki, bu da çok acı sonuçla sona erdi. Konuyla ilgili olarak, Eylül 1920'de B. Şahtatinski V. İ. Lenin'e şunu yazdı: "Müslüman nüfus bitip tükenmek bilmeyen müsaderelemlerden, özellikle dairelerini birkaç aileye bölüp vermektan bıkmıştılar. Tüm bunlar halkın ev tarzına, Şeriata tamamen zittir, dine ve eski örf ve geleneklere karşı ağır hakarettir ". Mektupta deniliyordu ki, Azerbaycan Halk Komiserleri Konseyi Başkanı N. Narimanov kendi yetkisi gücüne müsadereyi durdurmağa mecbur olmuştur. "Müsadere" adı altında giden haddini aşmış yağmacılıkla bağı AK (b) P nin 1920 yılı Ekim ayında gerçekleştirilen II kurultayında N. Nerimanov kendi keskin itiraz bildirerek diyordu: "Müsadere ederken ve Müslüman evine girerken hangi şartlar altında yaşadığını bilmek gerekir. Müslüman kadınının kulağından küpe çıkarmak ve vücudunda pırlanta aramak gerekmez. Pırlanta bize lazımdır, ama onu başka yerde aramak gerekir ". "Bu, asıl plansız yağma oldu ... Son olarak, kurumların kendileri büyük hata yaptıkları hakkında konuşmaya başladılar..." (Narimanov, 1992:21)

Mevcut gerçekliği Ali Halk Tarım Konseyi Başkanı Solovyov V.Lenin'e "Darbeden sonraki iki ay içinde Azerbaycan'da politikamız" adlı rapor notunda şöyle ifade ediyordu:" ... darbeye kadar (Nisan - 1920), Azerbaycan aydınları arasında bile Sovyet yönetimine sempati duyanlar vardı. Darbeden sonra oluşturulan Azerbaycan hükümetinin tüm üyeleri, Azerbaycanlılardan oluşsa da, bu hükümetin üzerinde de bir hakimiyet olduğu sır değil. Bu, Azerbaycan Komünist Partisi. Partinin liderliği Ermeni ve Gürcü milliyetçilerinden oluşuyor. Bunlar sanki, Azerbaycan'ı başsız koymak istiyorlar. Azerbaycanlı aydınlar soldan-sağa, sağdan sola öldürülüyor. Sokaklardan toplu şekilde gözaltına alınıp götürülen Azerbaycanlılara karşı ermenilerin ironik gülüşleri musavatistlerin daha önceden belirlediği böyle bir görüşü doğruladı ki, Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetinin zaferi milli felakettir (İbrahimli, 2014:91) . Kaçırılan hataları kaldırmak için rejim kapsamında gösterilen çabalar sonuç vermiyordu: geriye yol yoktu, karşı ise tıkanmıştı. Rejim ise bu üstü kapalı protestoların perdearxası meqamlarını hemen hissediyor ve XX yüzyılın I çeyreğinde siyasi süreçleri ulusal amaçlar istikametine yönelten ve toplumda büyük bir otorite haline gelen diplomatları, geniş siyasi ve devlet faaliyetleri ile seçilen milli devlet adamlarını, "aktif millileri", "yeterince" değerlendiriyordu: ya rejim kapsamında onları birbirine karşı koyarak etkisiz hale getirir, terör mağduru, ya da halk düşmanı ederek, sürgüne, hapse gönderir veya öldürüyordu. Çünkü o dönem sadece toprakların işgali ve

kaybedilmesi değil, aynı zamanda Azerbaycan için bir şeyler yapabilecek güçlerin, şahsiyetlerin,

düşünme beyinlerin giderilmesi süreci idi. Verilen “bağımsızlık” sadece kağıt üzerine yayılmış bir köpük gibiydi. Merkezin politikasına karışamaz veya müdahale yapılamazdı ve hatta en iyi teklifler ve düşünceler bile Merkeze gerekli değildi. Arazi meselesinde, sınırların belirlenmesinde

ilkeli pozisyonu koruyan Az.MİK'in hakları ve yetkileri kısıtlandı, hatta bazen ellerinden alındı. Çünkü Merkez her şeyi “iyi” biliyordu. Merkez “... Türklere güvenmiyor ve Azerbaycan'ın kaderini Ermeni taşnaklarına tapşırıyordu ...” (Nərimanov,1992: 60)

Behbuud Şahtaxtinski'nin*, Nerman Nerimanov'un ve diğerlerinin gizemli (muammalı) ölümü ve daha sonra bu sisteme sadakatle hizmet eden binlerce represiya kurbanlarından, ayrıca 1957 yılında 3 renkli ilk bağımsız Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin bayrağını dalgalandıran Cahid Hilaloğlu ve Çingiz Abdullayev'in hebsinden tutmuş uzun süren resmi yasaklardan sonra Nevruz bayramını milli bayram olarak kutlanmasına nail olan Şıxeli Qurbanov'un vb. karanlık kalan ölümündek bu ulusal felaketin uzantısı idi.

Görüldüğü gibi, sovetleşmenin ilk yıllarında Azerbaycan'dan arazilerin koparılması Merkezin Doğu politikasının bir parçasıydı. Ermenistan'ın pozisyonunu güçlendirmek ekonomik, politik ve ideolojik amaçlarla birlikte hem de Türkiye-Azerbaycan yakınlaşmasının önlemek amacı taşıyordu. Azerbaycan'daki o zamanın politik figürleri bu kadar karmaşık politik ortamda ve çelişkili çatışmalar fonunda gösterdikleri direnç genellikle yeterli olmasa da, Nahçıvan ile ilgili kararın kabul edilmesi onların tarihi zaferi olarak değerlendirilebilir. Kars antlaşmasında Nahçıvan'da muhtariyet'in esasları koyuldu ve Nahçıvan topraklarında Nahçıvan SSR oluşturuldu. Nahçıvan Parti örgütleri tarafından 27 Şubat 1923'te açılan 3. Ümumnahçıvan Sovyetler kurultayı Nahçıvan SSC'nin muhtariyet haklarında Azerbaycan'ın bünyesine katılması meselesini geniş tartıştı. Nahçıvan'ın Azerbaycan SSC'nin bünyesine dahil olmasını bölgenin ekonomik, siyasi ve kültürel gelişimi için önemli zeruriyyet gibi değerlendirdi ve böyle bir kararı kabul etti: “Nahçıvan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Azerbaycan SSR'sinin ayrılmaz bir parçası olarak tanınsın” 16 Haziran 1923 yılında siyasi ve idari statüsünde değişiklik yapılan Nahçıvan SSR Nahçıvan diyarına dönüşmüştür. Transkafkasya Merkez İcra Kurulu 8 Ocak 1924'de Azerbaycan MİK-in ilgili kararını tartışarak Nahçıvan ülkesini “Azerbaycan SSR terkinde özerk (muhtar) Nahçıvan SSR'yi ilan etmeye” karar verdi. 9 Şubat 1924'te Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nin Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürülmesi konusunda kararname çıkardı. Böylece, Azerbaycan SSR yapısı

* B. Şahtaxtinski 30 Mayıs 1924'de Tiflis'te gizemli şekilde vefat etmişti (güya kendisi oz kafasına 4 kurşun atarak kendini intihar edip). Suç amacını yanlış yöne yönlendirmek için masanın üstüne N.Nerimanov'un onu Kars Anlaşması'na ayrılan paraların işletilmesi ile ilgili suçladığı yazı olan gazete koyulur.

içinde kendisinin yüksek yasama ve yürütme organları olan Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. 17 Kasım 1990`da ise Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti adlandırılmıştır.

Nahçıvan'ın özerkliği politik değil idari özerklik idi. Nahçıvan meselesinin bu tür adil çözümü Azerbaycan yetkililerinin ve Türkiye diplomasinin Moskova ve Kars konferanslarında prensiplerine bağlılığın sonucunda elde ettiği başarı olarak değerlendirilmelidir.

Fakat, Kars Antlaşması Merkezi Kreml tarafından defalarca ihlal edilmiştir. Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti kurulduğunda onun alanı Nahçıvan'ın tarihi topraklarının 5988 km² ni kapsayırdısa, 1925'te 5.979 km² (F.3316, siy. 13, iş 249:200), 1926'da bu 5.488 km² e düştü (F.3316, siy. 18, iş 249 (2):33).

1929-1930 yıllarında ve daha sonra da bu süreç devam ediyor, özerk cumhuriyet bölgesinin bir kısmı da Kreml rejimi tarafından Ermenilere veriliyor. Böylece, 18 Şubat 1929'da Transkafkasya Merkez İcra Kurulu kararı ile Şerur kazasının Kurtkulak, Xaçik, Horadiz, Nahçıvan kazası Şahbuz nahiyesinin Ağbine, Ağhaç, Almalı, Dağ Almalı, İtkıran, Sultanbey köyleri, Ordubad kazasının Gerçivan sovetliyinə giren ve Azerbaycan'ı Naxçıvanla birleştiren tek koridor olan Mehri, Buğaker yerleşim birimleri, Kilit köyünün bir kısmı Ermenistan'a veriliyor. 1929 yılında Nüvedi, Aynazur ve Tuqut köyleri adminstrativ yönetimi ile Mehri kazasına bırakılıyor (GMA: F. 607, siy.1, iş 1150:46).

1930 yılında ise Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti`nin Aldero, Lehvaz, Astazur, ayrıca Zengilan bölgesinin Nügedi köyü vevb yerleşim birimleri Ermenistan'a veriliyor ve o arazide Mehri ilçesi kuruluyor. 1938 yılında Moskova yönetiminin kararı ile Nahçıvan'ın Sederek ve Kerki köylerinin bir kısmı da Ermenistan'a veriliyor. Sonraki yıllarda da bazı araziler Ermenistan'a birleştirilmiş ve Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti`nin uluslararası Kars anlaşması ile tespit edilmiş topraklarının yaklaşık 15 faizi Ermenistan tarafından yasadışı olarak işgal edilmesi sonucunda arazisi 5365 km² e kadar azaltılıyor. İttifak cumhuriyetlerinin arazi ayırımını yansıtan bilgi kitabında ise 1954`te artık Nahçıvan'ın arazisi 5,2 bin km² gösteriliyor (Справочник СССР,1977: 310-311).

Mayıs 2018'de 11.000 hektardan fazla Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti ve Şerur rayonunun Günnüt köyü ermenilerden azad edilerek devlet sınırı boyunca elverişli pozisyonlar Azerbaycan Ordusu'nun kontrolü altına geçti. Ve biz eminiz ki yakın gelecekte 18 Ocak 1990 yılında Ermenistan silahlı birlikleri tarafından işgal edilmiş ve Ermenistan hükümeti tarafından adı değiştirilerek Tıqranaşen koyulan Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nin Kerki köyü, Garagaya (Karakaya), Dasxırman, Agbulak, Danzik, Arpa, Çive, Erpi (Arpi), Keşikkend, Başkend, Ortakend ve diğer eski Azerbaycan köylerinden de Azerbaycan askeri adım adım düşmanı devlet sınırına çekilmeye zorlayacak.

KAYNAKLAR

- ABDULLA H. (2017). Sultan bəy və Xosrov bəy Sultanov qardaşları
05.08.2017<http://zengzur.com/index.php/4-xbrlr/xbrlr/6-mqallr>
- A.Mikoyanın Q.Orconikidzeyə teleqramı. 29.06.1920.// RDSSTA, f.64, s. 1, i. 17
- ARDA: f.27, s.4. i.17, v.60
- ARDA: f 27, s. 4, i. 20
- ARDA: f. 27, s. 4, i. 13, v. 5-6
- ARDA: F.28 c, siy.1c, iş.53
- ARDA: F.28 c, siy.1c, iş.99
- ARDA: F. 28, s. 1, i. 127
- ARDA: F.28, s.1, i.155, v. 19-20
- ARDA: F.28, siy.1, i.116
- ARDA: F.28, s.1, i.42 v.63
- ARDA: F.410, s. 1, i. 98
- ARPIİ SSA: F. 1. 1, s. 1, iş. 22.
- ARPIİ SSA: F.1, siy.1, iş.18
- ARPIİ SSA: F.1, siy.31, iş.186 a, I h.
- ARPIİ SSA: F.276, siy.9, iş.30
- ARPIİ SSA: F.276, siy.5, iş.1
- ARPIİ SSA: F.276, siy.9, iş.61
- ARPIİ SSA: F.276, siy.9, iş.62
- ARPIİ SSA: F.609, siy.1, iş.21
- ARPIİ SSA: F.1, siy.2, iş.25
- ARPIİ SSA: F.276, siy.5, iş 69
- ARPIİ SSA: F.276, siy.9, iş 48
- ARPIİ SSA: F.609, siy.1, iş 6

ARPIİ SSA: F.609, siy.1, iş 62

ARPIİ SSA: F. 1, s.1, i. 126

ARPIİ SSA: F. 1, s.2, i.1.

ARPIİ SSA: F. 1, s.74, i.124, v.58-59

ARPIİ SSA: F. 1, s. 1, i. 24, v. 51-52.

ARPIİ SSA: F.1, s.1, i.22, v.20

ARPIİ SSA: F.2502, s. 3, i 9. s.98

ARSPİHDA: F.1, siy.2, iş.59, v.237-239

ARPIİSPİHDA: F. 1, siy.. 1, i. 14.

ARPIİSPİHDA: F. 1, siy. 1, i. 22.

ARPIİSPİHDA: F. 1, siy. 2, i. 156

ARPIİSPİHDA: F. 1, siy. 2, i. 18

ARPIİSPİHDA: F. 1, siy. 2, i. 5

ARPIİSPİHDA: F. 1, siy. 2, i. 59

ARPIİSPİHDA: F. 1, siy. 74, i. 135

Az.İK-in Dekretləri (1920-1921 illər) Sənədlər toplusu. (1988). Bakı: Azərneşr.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası /: 2 cildə, II c., Bakı: Lider, 2005, 475 c.

Azərbaycan İnkilab Komitəsinin iclasının protokolu. 12.05.1920.//ARDA, f.410, s. 1. i.78, v.6

Azərbaycan K(b)P MK-nın Siyasi Bürosunun iclasının protokolu. 26.08.1920.//ARPIİ SSA, f. 1, s. 1, i.22

Azərbaycan K(b)P MK-nın Təşkilat Bürosunun iclasının protokolu. 26.08.1920.// ARPIİ SSA, f.1, s.1, i.21

Azərbaycan Kommunisti jurnalı, 1990, № II

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Ermənistan Respublikası ilə mübahisəsiz ərazilərinin sərhədlərinin təsviri. 05.08.1920.//ARPIİ SSA, f.1, s.169, i.249/11

Azərbaycan tarixi, VI c, Bakı, Elm, 568 s.

Azərbaycanda sovet quruculuğunun yekunları” haqqında N.Nərimanovun V.İ.Leninə hesabatı. 15.09.1921.// RDSSTA, f.5, s. 1, i. 1219, v. 12;

Azərbaycanın fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi B.Şaxtaxtinskiyin V.Leninə məktubu. 13.08.1920. // RDSSTA, f.5, s.1, i.2796

B.Şaxtaxtinskiyin V.İ.Leninə məktubu. 20.09.1920.// RF XSA, f.1, s.51, q. 321a, i.54859, v.6-7

Ç.Çiçerinin Ohancaniyana teleqramı. 19.07.1920.// RDSSTA, f.64, s. 1, i.21

D.Bünyadzadənin Qarabağ və Zəngəzurun fəvqəladə komissarı təyin edilməsi haqqında Azərbaycan İnkilab Komitəsinin dekreti. 18.05.1920.//AR DA, f.420, s.1, i.5

G.Çiçerinin B.Leqrana teleqramı. 19.07.1920.// RDSSTA, f.64, s.1, i.21,

G.Çiçerinin Q.Orconikidzeyə teleqramı. 02.07.1920. //RDSSTA, f.85, s.3c, i.2

GMA, F.1, iş1, siy 25

GMA, F.1, siy.1, iş 24.

GMA: F. 607, siy.1, iş 1150

İBRAHİMZADƏ Fizuli (2007). Behbud Ağa Şaxtaxtinskiyin Siyasi və Diplomatik Fəaliyyəti. Bakı:RDS Nəşriyyat Poliqrafiya Müəssisəsi

İBRAHİMLİ, Xələddin.(1996) Azərbaycan siyasi mühacirəti, Bakı

HƏSƏNLİ, Cəmil. (2012). Sovet dövründə Azərbaycanın Xarici Siyasəti (1920-1939), Bakı: Elm

HƏSƏNOV, V. (2004). Azərbaycan həmkarlar ittifaqı inzibati- amirlik rejimi dövründə (XX əsrin 20-30-cu illəri). Bakı: Elm

HACIYEV, İ.İBRAHİMZADE, F.(2004). Behbud Şaxtaxtinski və Moskova Antlaşması.//Atatürk dergisi, cilt 4, sayı 1

Kommunist, 1920, 1may

Q.Orconikidzenin birbaşa xətlə Azərbaycanla Ermənistan arasında mübahisəli ərazilər barədə

Çiçerinin təcili diplomatik teleqramına cavabı. İyul, 1920. // RDSSTA, f.85, s.3c, i.2

Q.Orconikidzenin G.Çiçerinə teleqramı. 26.08.1920.// RDSSTA, f.85, s.14, i.6

Q.Orconikidzenin V.Leninə, İ.Stalinə və G.Çiçerinə teleqramı. 16.07.1920. //RDSSTA, f.85, s.3, i.2

Qafqaz Cəbhəsi Hərbi İnkilab Şurasına təlimat. 04.07.1920. //RDSSTA, f.17, s.3, i.94

İBRAHİMLİ, F. (2014). Siyasi çəkişmələr xalqın taleyində (XX əsrin 20-ci illəri)// Tarix və onun problemləri, № 1

L.Qaraxanın Ermənistan Xarici İşlər Komissarına teleqramı. 15.05.1920.// AR DA, f.28, s.1, i.99, v.100

MƏMMƏDOVA, Ş. (2004).Totalitarizmin interpretasiyası. Azərbaycanda Stalinizm. 1920-1930. Bakı: Adiloğlu.

MUSAYEV, İ. (1996).Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: Bakı Dövlət Universiteti.

NƏRİMANOV, N. (1992).Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stainə məktub). Bakı: Azərneşr

N.Nərimanovun B.Şaxtaxtinskiyə məktubu. Avqust, 1920.// RDSSTA, f.85, s.2c, i.3

N.Nərimanovun V.İ.Leninə məktubu.//ARPIİ SSA, f.609, s.1, i.71, v.41

N.Nərimanovun V.İ.Leninə iki məktubu. «İqtisadiyyat» qəzeti, 26 aprel 2000-ci il Nərimanov, Mdivani, Mikoyan, Naneyşvili, Vesnik, Levandovski və Mixaylovun RK(b) P MK-ya məktubu. 10.07.1920. //ARPIİ SSA, f.1, s.44, i.118

Ohancaniyanyanın Azərbaycanın Xarici işlər komissarı Hüseynova teleqramı.23.08.1920.// AR DA, f.28, s.1.i.104

RDSSTA, f.5, s.1, i.1220, v.1

RDSSTA, f.5, s.1, i.2796, v.4

RDSSTA, f.85, s.13. i.177. v.2-3

RDSSTA, f.85, s.13. i.71. v.1-1 (arx.)

RDSSTA, f.85, s.14, i.37 v.1

RDSSTA, f.85, s.14, i.33, v.20

RDSSTA, f.64, s.1,i. 105, v18

RDSSTA, f.64, s.1, i. 1, v.30 arx.

RDSSTA, Q.Orconikidze fondu, f.85, siy.13, i.177

RDSSTA, Q.Orconikidze fondu, f.85, siy.13, i.51

RDSSTA, Q.Orconikidze fondu, f.85, siy.14, i.9

RFXSA, f.04, s.39, q. 232, i.52987, v.47

RSFSR ilə Ermənistan Respublikası arasında müqavilə. 10.08.1920. //ARPIİ SSA, f.1, s. 169, i.249/11

RƏHMANZADƏ, Şamil. (2008). Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri. Bakı:Aspoliqraf.

RƏFİYEV, B. (1995). Aysberqin sualtı hissəsi (1920-ci illər). Bakı, Azərənəşr

STALİN İ.V. (1947). Əsərləri, c. 4. Bakı.

S.Atayevin AK(b)P MK-ya məruzəsi. 12.12.1920.// ARPİİ SSA, f.1, s.1, i.141

S.Kirovun G.Çiçerinə məktubu. 06.08.1920.//RDSSTA, f.80, s.4, i.102 k

S.Kirovun G.Çiçerinə teleqramı. 29.06.1920.// RDSSTA, f.5, s.1, i.2178

S.Kirovun Q.Orconikidzeyə teleqramı. 17.07.1920.// RDSSTA, f.64, s.1, i.17

KARABEKİR, K. (1960). İstiklal Harbimiz. C. II, Emre Yayinlari.

KARACA, A.(1982). Azərbaycanın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış. İstanbul, Azərbaycan Kültür Merkezi Yayınları

TENGİRŞEK Y.K. (1967). Vatan Hizmetinde. İstanbul, Bahar Matbaası.

YERASİMOS S., (1979).Türk-Sovet əlaqələri (Oktyabr dövründən milli mücadiləyə), Gözləm Yayınları, İstanbul

ZEYNALOVA T.M. (2004). Azərbaycanca Milli dövlət quruculuğu tarixindən (1920-1930-cu illər). Bakı:Elm.

DEKMEJIAN R.H. (1968).Soviet-Turkish Relations and Politiks in the Armenian SSR // Soviet Studies, Vol. 19, No. 4.

The Russo-Turkish Boundary of 1921. (1923) // The Geographical Journal, Vol. 61, No. 3, (Mart)

Cornwall J.H.M.(Jun 1923).The Russo-Turkish Boundary and the Territory of Nakhchivan // The Geographical Journal, Vol. 61, No. 6

ATNUR, İ.E. (2001). Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)

İSKENDER, Y. (2000). Gümrü Antlaşması AKDITYK Atatürk Ataştırma Merkezi Yayınları, Ankara

NERİMANOV, Neriman (2005). Mektuplar. Hazırlayan: Hüseyin Adıgüzel. İstanbul, İleri Yayınları

MERAY S., O.OLCAY (1977). Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü Belgeleri : Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.

MUSTAFA KAMAL PAŞA (1992). Nahçıvan Türk Kapısıdır. Dinleyip Nakleden: Faruk Sümer. Türk Dünyası Tarih Dergisi, Nisan, Sayı 64.

ÜNÜVAR, Veysel. (1948). İstiklal harbinde: Bolşeviklerle Sekiz Ay, 1920-1921, İstanbul

ÜNÜVAR, Veysel (2006). Nahçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920-1921): Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün anadan olmasının 125-ci ildönümünə / V. Ünüvar ; red. İ. Nəcəv. Nahçıvan : Əcəmi

ŞİMŞİR, Baykal (1996). Bizim Diplomatlar. İstanbul, Bilgi Yayınları

Адрес- календарь Азербайджанской Республике (1920). Под.ред. А.М.Ставровского. Баку

АКОПЯН А.М., Эльчибекян А.М. Очерки истории Советской Армении. Ереван: Айпетрат, 1955

БАБЕРОВСКИ, Й. (2010). Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе. М

БАРСЕГОВ, Ю.Г. (2003). Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Сборник документов: В 2-х т. Т.І. М.: Гардарики, /<http://www/genocide.ru/lib/barsegov/>; Т. ІІ. М.: Гардарики

Борьба за победу Советской власти в Грузии (1958). Документы и материалы (1917-1921гг.). Тбилиси: Сабчота Сакартвело.

Декреты Азревкома 1920-1921 (1989) Сборник документов. Баку: Азернешр.

Документы внешней политики СССР. т II, М., 1958

Документы внешней политики СССР (1960). т.IV, 711 Т.IV (19 марта 1921г. – 31 декабря 1921г.). М.: Госполитиздат.

Документы внешней политики СССР (1959).т.III (1 июля 1920г. – 18 марта 1921г.). М.: Госполитиздат.

Из истории гражданской войны в СССР. (1961)Сборник документов и материалов. В 3-х т. Т.III (Февраль 1920-октябрь 1922). М.: Советская Россия

ИСКЕНДЕРОВ, М.С. (1958). “Из истории борьбы Коммунистическая партия Азербайджана за победу Советской власти в Азербайджане”. Баку: Азернешр

ИСМАИЛ, М. (2009). Дипломатическое противостояние между Азербайджаном и Арменией (апрель-июнь 1920г.) / Карабах вчера, сегодня и завтра (материалы научно-практических конференций). 2 часть. Баку: Организация освобождения Карабаха.

К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925. Документы и материалы(1989). Баку: Азернешр.

Коммунист, 1921, 21 июня.

Коммунист, 2 декабря 1920.

МУСТАФАЗАДЕ, Р. (2006). Две Республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922гг. М.: МИК.

МЯСНИКОВ А. Ф. (1965). Избранные произведения. Ереван: Айастан,

Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.: Сборник документов и материалов (1992). /Отв. ред. Микаэлян В.А. Ереван: АН Армении <http://www.arsakhworld.com>

НИФТАЛИЕВ, И.В. (2010). Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века). Баку: Издательство Тягсил

Образование СССР. Сборник документов. 1917-1924. (1949)/ Под ред. Э.Б. Генкиной. М., Л.: Академи наук СССР

Правда, 1920, 4 декабря

Проект мирного договора между РСФСР и Республикой Арменией // Армянский вестник, 2002, №1-2 / <http://www.hayastan.ru>

Список населенных мест Азербайджана (по материалам сельскохозяйственной переписи 1917 и 1921гг.). (1922). Баку: Издание Наркомпрода комиссия по продналогу,

Справочник СССР (1977). Административно-территориальное деление союзных республик. Москва

Хармадарян С. В. (1969). Ленин и становление Закавказской федерации. Ереван.

ШУКЮРОВ. К. (2008) К вопросу об автономизации Нагорного Карабаха: уроки истории // Кавказ и Глобализация (журнал социально-политических и экономических исследований), Швеция, Т.II, Выпуск 2

№687. Бюллетень № 7. (27 мая 1920 г.) МИД Армении об армяно-азербайджанских отношениях, отправке делегации для переговоров в Москву и майском вооруженном восстании большевиков./ ЦГИА РА. Ф. 200. Оп. 1. Д. 427(ч. 2). Лл. 305—306. Типографский экземпляр,

Опубликовано в: Республика Армения в 1918—1920гг. (политическая история). (2000).Сборник документов и материалов. Ереван: Гитутюн.

№ 691. (2 июня 1920 г). Телеграмма Народного комиссара иностранных дел РСФСР Г. Чичерина члену Кавказского бюро ЦК РКП(б) и РВС Кавказского Фронта Г. Орджоникидзе во Владикавказ о необоснованных территориальных претензиях Азербайджана к Армении и причинах, принуждающих соблюдать военный статус-кво.. /РГАСПИ. Ф. 85. Оп. 13. Д. 32. Лл. 1—2.

№ 699, 22 июня 1920 г. Телеграмма члена Кавказского бюро ЦК РКП(б) и РВС Кавказского Фронта Г. Орджоникидзе Народному комиссару иностранных дел РСФСР Г. Чичерину о турецком Факторе при решении вопроса спорных территорий между Азербайджаном и Арменией не позднее 22 июня 1920 г., РГАСПИ. Ф. 64. Оп. 1. Д. 17. Лл. 66—71.

№ 700. (26 июня 1920 г.) Из записи разговора члена Кавказского Бюро Цк Ркп(Б) И Рвс Кавказского Фронта Г. Орджоникидзе с народным комиссаром иностранных дел РСФСР Г. Чичериным о политике в Закавказье и необходимости играть там беспристрастную роль.Тов. Ленину. ГАРФ. Ф. 130. Оп. 4. Д. 496. Лл. 115—116 об. Подлинник 2.

№ 701. (27 июня 1920 г.) Письмо-Телеграмма Председателя Азербайджанского Ревкома Н. Нариманова В. Ленину И Отзыв Народного Комиссара Иностранных Дел РСФСР Г. Чичерина, разоблачающего политику потворствования антиармянским вожделям Азербайджанских и Турецких националистов. /РГАСПИ. Ф. 2. Оп. 1. Д. 14516, Лл. 1—2 об. Подлинник. Автограф.

№ 762. (10 августа 1920 г.).Соглашение о Мире Между Республикой Армения и РСФСР/ЦГИА РА. Ф. 200. Оп. 1. Д. 581. Л. 262. Республика Армения в 1918- 1920гг. (политическая история). Сборник документов и материалов. Ереван: Гитутюн, 2000. с. 248-249

№ 785. (Тифлис, 20 августа 1920 г.). Обращение по прямому проводу полномочного представителя РСФСР в Армении Б. Леграна К Народному Комиссару Иностранных Дел Г. Чичеринуо недопущении нарушения условий соглашения между РСФСР и Арменией от 10 августа 1920 г./ РГАСПИ. Ф. 64. Оп. 1. Д. 21. Л. 75.

№ 789. (не ранее 22 августа 1920 г.)Телеграмма полномочного представителя РСФСР в Армении Б. Леграна Народному Комиссару Иностранных Дел Г. Чичерину о необходимости разрешения спорных территориальных вопросов (Карабах, Зангезура, Нахичевана) при условии урегулирования вопроса о свободном транзите через Армению

№ 813. Запись Разговора члена Кавказского Бюро ЦК РКП(Б) и РВС Кавказского Фронта Г. Орджоникидзе с Председателем Совета Народных Комиссаров Азербайджанской ССР Н. Наримановым, свидетельствующая о сговоре Орджоникидзе и Нариманова против территориальных прав Армении (не позднее 1 сентября 1920 г.)

№ 827. (Тифлис, 23 сентября 1920 г.). Телеграмма полномочного представителя РСФСР в Армении Б. Леграна Народному Комиссару Иностранных Дел Г. Чичерину и В. Ленину о недопустимости присоединения к Азербайджану Зангезура и Нахичевана в нарушение соглашения РСФСР с Арменией от 10 августа 1920 г. и обеспечения транзита через Армению дипломатическим путем

№ 853. (24 октября 1920 г.). Телеграмма полномочного представителя РСФСР в Армении Б. Леграна Народному Комиссару Иностранных Дел Г. Чичерину об условиях военного транзита РСФСР в Турцию

№ 858. (осень 1920 г.). Письмо полномочного представителя Азербайджанской ССР В РСФСР Б. Шахтахтинского Народному Комиссару Иностранных Дел Г. Чичерину

с призывом разрешить территориальные споры с Арменией в пользу Азербайджана

№ 860. Проект Мирного Договора Между РСФСР и Республикой Армении (28 октября 1920 г.). Мирный договор между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Республикой Армении

№ 889. (8 ноября 1920 г.). Из Протокола № 2 совместного заседания пленума ЦК, Бакинского Комитета Азербайджанской Коммунистической Партии, Кавбюро ЦК РКП(Б)

№ 920. (23 ноября 1920 г.). Запись разговора по прямому проводу И. Сталина с членом Кавказского Бюро ЦК РКП(Б) И РВС Кавказского Фронта Г. Орджоникидзе и И. Сталина с В. Лениным о необходимости перекрыть доступ туркам в Азербайджан

№ 932. Из записи беседы полномочного представителя Азербайджанской ССР Б. Шахтахтинского с Командующим Восточным Фронтом Турецкой Армии К. Карабекиром, пересланная Г. Орджоникидзе, с подтекстом усилить антиармянскую направленность внешней политики России (28 ноября 1920 г.)

№ 1024. (декабрь 1920 г.). Записка Члена Кавказского Бюро ЦК РКП(Б) и РВС Кавказского Фронта Г. Орджоникидзе председателю ревкома Армении С. Касьяну об отстранении генерала Дро и предании суду членов дашнакского правительства Республики Армении

№ 1092. (не позднее марта 1921 г.). Из письма полномочного представителя Азербайджанской ССР и НКВД РСФСР Б. Шахтахтинского Члену Кавказского Бюро ЦК РКП(Б) и РВС Кавказского Фронта Г. Орджоникидзе с предложением пересмотреть решение Азербайджанской ССР об отказе от спорных территорий в пользу Армении

İxtisarlar

ARDA- Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi

ARPIİ SSA- Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi

ARSPİHDA- Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi

ARPIİSPİHDA -Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi

GMA- Gürcüstan Milli Arxivi

RDSSTA-Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivi (РГАСПИ)

RFXSA- Rusiya Federasiyasının Xarici Siyasət Arxivi

